

## Великий Каменяр

(Критичні замітки з нагоди 10-ої річниці смерті Івана Франка)

1

Десяту річницю смерті Ів. Франка відзначаємо в дні велетенської боротьби пролетаріату, коли ми, після перемог над буржуазією, робим успішні кроки в будівництві. У світлі цих днів, з погляду нових, революційних, практично поставлених ідей і думок нашого пролетарського суспільства, — постать Івана Франка стає перед нами в більшій і яскравішій величі своїй. Тепер для нас ясно, що всебічною діяльністю своєю Іван Франко відбивав і, більш того, заповнив цілу добу в суспільно-культурному розвитку Галичини з величезним впливом на Україну Наддніпрянську. Відбивав і заповнював добу та на майбутнє заряд творив цей „син мужицький“ у надзвичайно складних умовах доби, що впливала на нього так своїм соціальним змістом, як і характерними своїми іншими сторонами.

Процеси капіталістичного розвитку другої половини ХІХ століття, що буйно наростали так з внутрішнього розвитку окремих країн, як і під зовнішнім впливом країн найбільш розвинених в цьому напрямку, після революційної хвилі 48 року не минули, розуміється, й Галичини. Ці процеси вносили може не так різко, але дуже помітно зміни і в суспільні відносини. Вони в першу чергу кликали до життя дрібну буржуазію, в тому числі й маси селянства. Ці капіталістичні процеси примушували маси селянства шукати інших шляхів, інших форм в економічних та громадських відносинах. Буржуазія та її держава, користуючись з безпорадного становища селянства, що й після селянської „емансипації“ 48 року в великій економічній залежності перебувало у шляхтичів та магнатів, стригла це селянство капіталістичними ножицями, забираючи в нього додатковий продукт для розвитку промисловости. Ось чому селянство швидким темпом розшаровується, а ще більшим темпом у всій масі збіднюється й шукає шляхів виходу з німим, а то й голосним протестом проти існуючих відносин. Ось саме ці шари головним чином і висовують своїх ідеологів, своїх борців. Самі-ж маси селянства та ще мало відмінного від нього робітництва щойно прокидаються, щойно розгинають свої спини; вони лише одиницям або невеличким купкам осіб дають заряд свого протесту, своїх змагань. Тільки з такого погляду можна зрозуміти соціальну службу Ів. Франка та його товаришів, з яких правицею Франка був М. Павлик.



В умовах розшарування і поруч того величезного збіднення в цілій масі селянства Галичини, в умовах народження галицьких промислів, а відтак і галицького робітництва, в його неорганізованому й неоформленому ще вигляді, Іван Франко в своїй діяльності й творчості розряджував заряд драгнень і змагань іменно біднішого селянства та поційно названого робітництва, що ні своєю свідомістю, ні своїми інтересами тодішніми, ба навіть психологією до певної міри не відрізнялося від бідного малоземельного й безземельного „хлопа“. Тільки так можна розуміти Франка як радикала, соціаліста в поглядах, суспільній роботі і творчості. І, розуміється, з цього погляду діяльність Ів. Франка входить в той суцільний революційної думки й революційно-історичних явищ і фактів ланцюг, що привів український пролетаріат і селянство до більшовизму, до Жовтня, а через нього й до нової доби соціалістичного будівництва. Тільки в світлі своєї епохи можна зрозуміти й оцінити Франкову діяльність і творчість — скарби, які по собі залишив перший великий „робітник-продуцент“ Галичини та Наддніпрянської України. Але схема залишається мертвою схемою, коли не одягти її в шати конкретних фактів і процесів, які мали місце в Галичині в другій половині минулого століття. Процесів і фактів з поля економічного, суспільно-політичного й національних відносин. Це завдання й стоїть перед автором заміток в першій їх частині.

У Галичині, краю перед тим тільки аграрнім, аж з другої половини минулого століття почали народжуватися й то дуже поволі дрібні промисли, коли не зважати на старий горільчаний.

Нафта, земний віск, сіль, кам'яне вугілля, лісовий промисел то що — все це звернуло увагу капіталу тільки 50—60-ми роками. Та й після цього й донині Галичина, а надто східня, залишається краєм переважно аграрним.

Отже аграрні відносини в Галичині другої половини XIX ст. були тим фактом, що визначав суспільно-політичний лад. Тільки з часом розвитку промисловості ця остання почала б. м. помітно впливати на згаданий лад. Які-ж були ті аграрні відносини, яка їх характерна ознака? Числа статистичні та висновки хоч і не повні, що їх зробив ще тоді сам Франко, а потім інші дають нам яскраву відповідь на це запитання<sup>1)</sup>.

Перш за все доводиться констатувати, що „емансипація“ селянства після революції 1848 р. була дуже умовна, а в розумінні наділу безземельного й малоземельного селянства землею дала останньому дуже мало. Майже  $\frac{5}{6}$  всієї селянської людності були безземельними і становилище їхне мало в чім змінилося. Що правда, кількість „хлопських посіlostей“ порівняно стала великою, але що то були за „посіlostі“? Це можна уявити собі по пізніших цифрах землеволодіння, які кажуть, що 1) володіння до 2-х гект. становили число

<sup>1)</sup> Дані про економічні відносини взято з таких джерел: а) Д-р Іван Франко. Земельная собственность в Галиции. Укр. Житє. М. 1915 г. № 2, 5—6; б) Б. Будзиновський. Хлопська посіlostь в Галичині. Львів 1895; в) проф. Воблий, Производительныя силы Галиции. К. 1915; д) С. Левинський, Нарис розв. укр. роб. руху в Галичині. К. 1914.



598.600 з 600 т. гект. землі (2,2<sup>0</sup>/<sub>0</sub> всієї землі), 2) від 2 — 5 гект. 404.000 володінь з 1.415 тис. гект. (19,8<sup>0</sup>/<sub>0</sub>), 3) вище 100 гект. — 2.669 володінь з 2.900 тис. гект., 4) вище 2.000 гект. — 235 володінь з 1.658 тис. гект. Крім цього підкресленого хвоста цісарсько-шляхетської „емансипації“ хлопа від панщинного ладу, маємо багато інших, як прикладом хвости індемнізаційний, пропінацийний та „сервітутний“; громадські колишні землі переважно дісталися поміщикам і зареєстровані 32.000 з лишком процесів селян з поміщиками тільки в мізерній частині випали на користь селянству (селяни програли 30.000 процесів).

Одним словом, як обчислив сам Франко:

„...на половинчастім знесенні панщини, не зважаючи на всі „превратности судьбы“, велика власність кінець кінцем виграла, а дрібна загубила принаймні 75 мільйонів гульденів цілком непродуктивно і безповоротно“.

Але це-ж тільки так би мовити видатки, звязані з переведенням тої хлоської емансипації! Не дармо бо післяемансипаційні часи звязані з вибухами селянськими, з езекуціями...

Коли всі хлоські „посілости“ до 100 моргів (морг щось коло  $\frac{1}{2}$  дес.) взяти за сто, то з них в часи після емансипації посілости до 20 моргів становили 94,19<sup>0</sup>/<sub>0</sub>; тих, що володіли власністю до 5 моргів налічувалося 349.032 властителі, а з них властителів, що володіли посілстю менш 2-х моргів було 215.997. Динаміка розвитку відносин в землеволодінні виявилось в тому, що число великих землевласників з 1857 по 1891 рік зменшилося в 2,47 разів, а селянських збільшилося в 2,86 разів. Кількість цих останніх становила в 1891 році 1.618.422. Отже в селянському землеволодінні відбуваються два рівнобіжні процеси, один з одним звязані — диференціація та дроблення селянських господарств.

Кілька цифр покажуть, в яких умовах відбувалися названі процеси.

І перш за все податки. Грунтовий податок за приблизними підрахунками пересічно у галицького навіть „середняка“ забирав 50<sup>0</sup>/<sub>0</sub> чистого прибутку. А коли вірити львівському проф. Гломбінському, сума всіх податків забирала у пересічного селянина Галичини всі 100<sup>0</sup>/<sub>0</sub> чистого прибутку<sup>1)</sup>. Та коли-б самими податками справа кінчалася, ще-б нічого! Селянська заборгованість показує нам, хто був фактичним володарем навіть мізерних селянських „посіlostей“.

Яке було обтяження селянських господарств боргами, показують нам далеко неповні цифри: в 1868 році за селянськими господарствами було боргу 465.513 зол. ринських, а за 20 років сума боргів зросла до 43.523.542 золотих ринськ. При чому, мати треба на увазі, що крім цього банкового боргу був борг приватний, у лихварів, що брали казково-високі лихварські проценти. 50-100 — це відсоток дуже поміркований, — доходило навіть до 1000<sup>0</sup>/<sub>0</sub> а то й більше.

<sup>1)</sup> Через невірну оцінку податкову поміщицьких земель селянству довелося заплатити податків на мільярд ринських більш, ніж вони мусили платити за правильною оцінкою.



Розуміється, що, в такому становищі перебуваючи, селянин ніколи не мав змоги своїх боргів амортизувати й це приводило до публічних ліcitaцій (продажів майна з молотка).

За роки 1875 — 1884 відбулося таких ліcitaцій 23.649 на суму 7.010.167 зол. ринськ. Але це тільки офіційно залічених. Справді їх, як каже сам Франко, відбулося в 3 рази більше. Ось чому можна стверджувати, що більшість хлопських посіlostей не належали фактично хлопіві, а державі — лихвареві та лихвареві приватному (переважно євреям).

Все це дало привід самому Франкові, розглядаючи аграрні відносини в Галичині, прийти до такого висновку: „...вся наша дрібна земельна власність дійшла до такого рівня, що при пануванні все більшої й більшої конкуренції не можна назвати його інакше, як тільки становищем повільного вимирання й банкруцтва“.

Кількість спролетаризованого селянства, очевидно, з кожним роком збільшувалася на великі цифри, а процес дроблення с. г. чим раз більше і більше розвивався.

Зайвих і вільних в с. г.-ві робочих рук місто також мало могло спожити, як мало споживали їх і мало розвинені промисли взагалі. А запровадження с. г. машин в численних поміщицьких економіях викидало на ринок знову такі вільні робочі руки. Десятки, а то й сотні тисяч опинилися в тяжкому становищі, з якого треба було знайти будь який вихід. Тому разом з хвилею селян на промисли розпочалася еміграція до Бразилії, до Америки та сезонова до Німеччини то що. Але це вже явища трохи пізнішого часу. Перед тим становище було справді безвихідне, що й мусіло штовхати до глухого протесту, до незадоволення одних і до того, щоб цупко триматися за клатті „свого — не свого“ ґрунту. Єдиний вихід все-ж давали промисли. І ось на ці промисли потяглися хлопи безземельні й мало-земельні. До Борислава, до Дорогобича, до Тустановиць та інших міст Східної Галичини, що стали центрами здобування й оброблення нафти, земного воску, соли, лісу то що.

Ось тут і розпочинається вакханалія експлоатації й конкуренції.

В першу чергу з дороги до наживи зноситься економічно слабе й культурно відстале темне забите селянство; слідом за ними поволі зникають в розпалі конкуренції дрібні промисловці; експлоатація вільних рук провадиться з усіх боків в найбрутальніший спосіб. За які 2 — 3 десятки років місця покладів природних багатств перетворюються так, що не можна вже було впізнати їх. Виростають промислові галицькі оази. Утворюються кадри пролетаріату<sup>1)</sup>.

Такі економічно-виробничі умови, в яких склалися суспільно-політичні й національні відносини, та решта тих умов, в яких доводилося зростати, а потім і діяти та творити Ів. Франкові. І коли візьмемо під увагу ці загальні умови, а також умови життя й виховання, то стане зрозумілим, чому Ів. Франко став каменярем найбільш

<sup>1)</sup> Щоб у читача не було неясної, а то й невірної уяви про кількість пролетаріату, наводимо такі цифри з 1902 р.: в гірничому промислі було зайнято 25.332 чол., обробка мінералів — 15.108, в металевому 13.571, і т. д., а в одяговому пром.— 36.886, в торговельному 119.941; всього-ж в усіх (і куст.) промислах у 180.072 підприємствах було зайнято 384.589 чол.



придавленої частини селянства та ще неоформленого й неорганізованого робітництва. До цього безперечно спричинилося також немало фактів з життя Ів. Франка, що їх причиною була не випадковість, а ціла пануюча система. Тому не можна оминати й деяких біографічних даних, хоч вони більш менш і відомі загальові читачів. Франко народився на селі. „Батько мій був заможний селянин, а до того коваль“. З нарису „У кузні“, ми знаємо, чим була кузня на селі в той час. Це був центр селянського життя, селянських сходин, розмов, що змалку окутували і вражали малого ковальчука — Франка.

Другий факт, який безперечно мав вплив на Франка: „По двох роках (навчання в сільській школі) батько віддав мене до Дорогобича до так зв. німецької або нормальної школи у Василян, до другої класи, де я, по-мужицькому вбраний, боязливий, несміливий та часто невмитий хлопець, цілий курс бувши посміховищем у класі і перетерпівши досить від деяких учителів...“ і т. д. Але дуже рано Франко залишився без батька, за те з вітчимом, що силкувався довести Франка. „За часів батька — пише Франко — у нас було багато людей... годувалось при хаті багато бідної, а то й неробучої батькової рідні...“

Та за батьком довелося загубити й матір, коли Франко був у шостій гімназійній класі. Все це, а також робітницьке оточення, зв'язок з селом, вплив деяких вчителів, відбивалося на складі майбутнього соціаліста й письменника Франка. Тим більш, що ідеї теоретичного народолюбства носилися в повітрі. Читання Шевченка, що його Франко „вивчив майже всього на пам'ять“, ще більше будило молодого Франка: „Ще в нижчій гімназії — пише він — почав я збирати пісні народні, спершу від моєї матери, а онісли в Дорогобичі, розпитуючи свідущих людей (ремісників і т. и.)“... Далі йде читання тогочасної української літератури „Марка Вовчка, Куліша, Шевченка, Руданського, Мирного. Цей останній (крім Шевч. і Марка Вовчка) зробив на мене найсильніше вражіння своїм оповіданням „Лихий попу-тав“...“ Не згадуємо силу європейської літератури, що її перечитував Франко. Але поруч з читанням літератури Франко й мандрівки влаштовував. Про одну з них пише він: „Ця маленька вандрівка дала мені пізнати трохи більше світа і людей, ніж я знав досі“. Розуміється, що наведені факти з життя Франка дуже підштовхували процес складання початкового світогляду юнака, що на свої власні очі вже бачив і описане вище становище села і життя робітників Дорогобича та Борислава.

І очевидно вже до „Академического кружка“ він прийшов „народником“, „мужикофілом“ в дуже значній потенції.

„Прийшовши до Львова до Акад. кружка, я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були майже зовсім чужі і незрозумілі“...

Тут, відірвавшись від біографічних фактів, доведеться докладніше зупинитися на тих суспільно-політичних та національних відносинах, що оточували Франка за молодого віку, та що з ними довелося зіткнутися Ів. Франкові на перших кроках.

Основні ворогуючі класи — поміщики і селяни. Останні в свою чергу, як уже вище було зазначено, диференціювалися на крайніх



полюсах на безземельне й малоземельне селянство та незначну кількість й силою селянську буржуазію. І поскільки, не зважаючи на революцію 48-го року та пізніші завоювання ліберальної австрійської буржуазії, в Галичині дворянство схороняло ще своє упривілейоване становище, посідаючи майже всі уряди в Галичині і схороняючи для себе різні привилеї, постільки селянство в своїй переважній масі залишалось через злидні та експлоатацію в темряві та забитості і фактично майже не користувалося й не могло скористуватися своїми громадсько-політичними правами. В такому самому, коли не гіршому, становищі й робітництво перебувало. Отже простір для всевладного панування в Галичині був повний для шляхти й буржуазії. І нарешті інтелігенція українська в Галичині, що перебувала в перманентній опозиції до панської шляхти, жила собою український національний рух.

Доля цього руху в Галичині надзвичайно цікава.

Виник він, розуміється, на ґрунті повільного утворення селянської буржуазії у значній мірі під впливом національних рухів польського, чеського й інших слов'янських народів, сусідів Галичини. Маючи причиною глибокі соціально-економічні підвалини, а крім того і вузчі інтереси інтелігенції та до певної міри політику австрійського монархічного уряду, цей український національний рух виявився гостріше, ніж можна було сподіватися. Особливо в цьому відношенні яскраво показові роки революції (48 р.), коли австрійський монархічний уряд використав, всупереч польському визвольному рухові, національний український рух і ненависть селянства до польських поміщиків.

Використовуючи проти польського руху українське селянство й інтелігенцію, протиставляючи національний рух український польському, віденські монархічні політики багато наобіцяли репрезентаторам українського національного руху. Але коли минула потреба, коли польська шляхта після низки невдач прийшла назад до австрійської монархії, частину обіцянок було забуто, а в частині зовсім відмовлено. Це неминуче мусило викликати реакцію серед галицьких старорусів — вищої інтелігенції (урядництво, духовенство, дрібна українська шляхта) та елементів буржуазії й було джерелом для виникнення москвофільства. Тим більш, що російській похід на венгрів, російська допомога австрійському монархові в боротьбі з венграми утворили для „ображених і зраджених“ ілюзії й надії на могутню слов'янську і братню державу. Тим більш, що під москвофільськими симпатіями в деякій частині ховались, як то кажуть, доволі грубі матеріальні інтереси. Особливо у духівництва, урядництва та мізерної української шляхти.

Між українським і латинським духовенством тривала ввесь час ворожнеча, що історично складалася з різних причин. Між иншим, — українські сільські попи володіли землею (до емансипації) пересічно від 20 до 150 моргів кожний, королівні (латинські) по 50 — 200 й більше моргів. В той же час українських попів в Галичині була більшість: латинських парохій було 863 й 95 капеланій, а українських парохій 1.737 та 553 капеланії.

Не важко зрозуміти чому могли ширитися москвофільські симпатії. Те саме можна сказати й що до урядовців вищих та про



нечисленну й дрібну українську шляхту, що конкурувати з сильною й упривілейованою шляхтою польською не мала змоги. Можливі обіцянки московських агентів теж не проходили марно.

Та скільки цей рух був чужий інтересам маси селянства та міського ремісництва й багатших міщан, стільки чужий він був і молодшій інтелігенції, інтелігенції дрібній, „прогресивній“ (вчителі, адвокати, дрібні урядовці). І серед цієї інтелігенції шириться орієнтація на свій мовляв власний український нарід, на його окремішність від російського. Так, всупереч москвофільству, й виникло так зване народовство.

Як бачимо москвофільський рух не мав під собою ширшої бази серед селянства, крім звичайного облудства, крім своєї реакційності і клерикалізму, і після недовгого пануючого становища, що з'ясовувалося реакцією загальною, поволі розпорошувався, гублячи всі москвофільські ілюзії.

Між москвофілами й народовцями тривала довга боротьба, але ця боротьба набрала таких форм, що спричинитися до пробудження маси селянства не могла. Боротьба провадилася в вузьких колах і зосередилася навкруги питань народности, мови та правопису. Московська чи українська, етимологія (язичие) чи фонетика (народня мова).

Тут же треба відзначити і вплив на Галичину національно-культурного руху наддніпрянської України. Але не зменшуючи цього впливу й не перебільшуючи, скажемо, що він помітний був лише в літературі (маємо на увазі впливи до 70-х років) та в підмозі поставити періодичний часопис („Правда“). Народницькі ідеї 60-х років та й 70-х з України наддніпрянської сюди мало долітали. „А тим часом на, Україні рух пішов у такім напрямі, що галицьким благовірним народовцям аж волосся ставало на головах“ — пише Франко, маючи на увазі нігілістичний рух. Що вже й говорити про москвофілів!

Про суть „язикової“ війни, що тривала між москвофілами й народовцями, вже зазначено. Але поза тим, яке коло ідей суспільних, яка атмосфера громадська панували серед „передової“ частини галицького суспільства, коли Франко, ще будучи в гімназії, почав виступати активно на літературному полі? На це питання важко відповісти відразу, бо важко в тодішньому болоті „інтелігентних“ „песиголовців“, як висловлювався Драгоманів, знайти які-будь виразно виявлені ідеї, крім чорно-жовтого патріотизму, чинопочитання, козакофільства та клерикалізму. І в москвофілів, і в народовців! Повна безідейність! Тим більша безідейність, що в ті часи (початок 70-х р. р.) москвофіли все ще займали домінантне становище в галицькому суспільстві, хоч по суті „в тодішнім москвофільстві доживали свого віку ідеї абсолютизму і бюрократичного чинопочитання“ (Франко). А народовці? „Народовецький табір, малочисленний, розкинений по краю, малоосвічений, не міг вийти ще з кулішівського козаколюбства, обертався в сферах минувшини або язикових питань...“ (Франко). Отже диференціація не дуже проймає інтелігентні верхи, а коли й проймає, то йшла такими стежками, що вони зовсім не обходили працюючий люд і не лишали інтелігенції „теплих місць“...

Трудаючий люд — селянство, робітництво та дрібне передміщанство й міщанство — не цікавили ні москвофілів, ні народовців, що варилися



у власнім соку в вузьких дрібничкових суперечках. „Віддалення інтелігенції від народу, його життя та інтересів було повне. Зарівно українство народовців, як і москвофілство москвофілів було чисто теоретичне: була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті різниці простому народові нічого. Ми, мовляв, всі Русини і повинні держатися купи та дякувати цісареві“. Отож і не дивно робити протиставлення між цима двома флангами інтелігенції з одного боку і селянством (біднішим) та робітництвом з другого<sup>1</sup>). Для робочого люду „йшли страшенні речі. Лихва руйнувала нарід, ліцитації сипалися тисячами, банки розкидали свої павукові сіті, недороди йшли один за одним. Нужда збільшувалася страшенно“... (Франко). А Галицькі просвітителі „носилися з ідеєю видати „кишеньковий требник для хлопа“. Такі ідеї не перечили навіть пануючій шляхті, промисловим та торговельним павукам експлоататорам, не кажучи вже про державу. У Ів. Франка про цю „задушливу атмосферу“ стільки кривавих рядків в кожному творі, що годі їх навіть перелічувати. Недарма бо він пише, що „Дотепер вихід з-під мужицької стріхи на ширшу публічну арену буває в нас річчю надзвичайно рідкою“. Дуже дивно іноді читати, що тоді галицьке суспільство провадило „жваву культурну роботу“<sup>2</sup>) і коли в 60 роках розпочався теоретично-народницький рух серед молоді, коли, здавалось би, гімназіяльні учнівські громади могли стати джерелами будь якого просвітку, то ці молоді паростки розуміється мусіли завмерти в умовах „коли реакційний тісний і стухлий дух віє всюди по Галичині. Той реакційний дух від старших уділювався й молодіжці“ (Франко). Тому й не дивно, що з погляду „песиголовців“ „всяка критика — се безумство або навіть безбожність“. „Цінічно радувались тоді священники русини російській забороні українського слова“ (Франко).

Причини цієї реакції відшукати не так легко. Тут зі специфічними галицькими умовами очевидно й кризу 1873 року треба зв'язати. В такі сумні роки вступив Франко до москвофільського „Акад. Кружка“, приваблений до нього журналом „Друг“.

Для Франка, що психологію і виховання мав селянське, що без перериву був у зв'язку з селянством й часто дуже здивався з Бориславським та Дорогобицьким робітництвом, яке також очевидно ще в гімназіяльні роки впливало на Франка, так для цього Франка суперечки москвофілів і народовців „були чужі і незрозумілі“.

Нагромаджені Франкові спостереження і вражіння шукали виходу і склалися в світогляд новий, в Галичині ще нечуваний, і у цьому велику роль відіграв М. Драгоманов, що в одвертих листах до редакції „Друга“ різко критикував „роботу“ галицьких патріотів обох таборів, а також рутенство, вказував шляхи поступу й закликав до праці за інтереси народні. Відбувається знаменна зустріч, що відіграла дуже значну роль в роботі й творчості Франка.

Франко і Драгоманов! Під впливом Драгоманова, що був вже може першим на Україні соціалістом, „Акад. Кружок“ розвалюється. Починають носитися в повітрі ідеї про соціалізм, про боротьбу і т. д.;

<sup>1</sup>) Волод. Дорошенко. Іван Франко. Львів. 1914.

<sup>2</sup>) Див. у О. Дорошкевича. Підр. іст. укр. літер., стор. 131.



звертається увага на економічне становище трудящого люду, негуються національні сварки, національні партикуляризми.

Ось коли починають лунати слова й гасла, близькі інтересам мільйонів селянства та десяткам тисяч робітництва. І Франко стає в авангарді цього нового невиданого й нечуваного в Галичині руху, бо Франко до того був вже підготований, читаючи праці Герцена, Чернишевського та німецьких соціалістів. „Друг“ робиться потроху радикальнішим органом. А коли 1876 р. народовці нарешті беруть верх над москвофілами, „Друг“ стає на ноги ще більше. В ньому друкується Ів. Франко, викликаючи своїми творами (з серії „Борислав“) великий скандал серед „галицької публіки“.

Але трапляється не випадкова подія. Маємо на увазі арешт Франка разом з ред. „Друга“ 1877 року, а потім засудження за приналежність до „таємного товариства“, за соціалізм. 9 місяців в'язниці розірвали між Франком і „галицьким суспільством“ і так напружені скандальними писаннями Франка звязки. Ця подія та звязані з нею наслідки, хоч як це буде парадоксально, остаточно відкрили Франкові очі на суть речей взагалі і на суспільно-політичні й національні відносини в Галичині. Більше того,— вона прискорила процес його соціалістичного усвідомлення. Досить вчитатися уважно в рядки Франка з листа до М. Драгоманова, де Франко признається що до процесу:

„... Я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий. Процес — В. Д. був для мене страшною й тяжкою пробою“.

„Та не сама тюрма — продовжує він далі — була для мене найтяжчою пробою: засуд кримінального суду, — а особливо те, що я застав на світі: сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усієї суспільности, кинений на нас, страшенно болів мене“.

Мусимо дякувати тодішньому суспільству! Мусимо дякувати тим панкам, докторам і професорам, що не хотіли з Франком зустрічатися, а коли й зустрічалися, то нишком в закаулочках!

Вони бо гадали, що Франко скориться, або загине, а він знайшов разом з іншими нове суспільство й боровся з „песиголовцями“ ще дуже довго, доки знесилений відійшов від боротьби.

По виході з тюрми він разом з Павликом почав видавати за матеріальною підмогою Драгоманова місячник „Громадський Друг“, як висловлюється сам Франко — „з доволі гострим, свіжим і ярко соціалістичним змістом“, протиставляючи його рутенським виданням, що жилилися мертвечиною, ненавиділи всілякі ідеї й боялись смороду холопського в літературі. Розпочалася жвава праця, боротьба. Франко крім письменства блискучо працює на полі радикально-соціалістичної публіцистики та на полі політичному, провадячи велику роботу серед робітництва. І характерно. Вільний від національної обмежености, партикуляризму — Франко зав'язує зносини з представниками польських соціалістичних робітничих кол, польського письменства то-що (Болеслав Лимановський, Бернадський, Зецер, Данилюк, Дзвонковський, брати Дашинські, з яких Жегота був польським с. д. і т. д.). Ці кола благодатно впливали — на Франка не менш, ніж листування з Драгомановим.



Франко за допомогою М. Павлика та соціалістичної молоді розгортає роботу вищир соціалістичними виданнями, що їх часто-густо конфіскується, що часто-густо їх доводилося випускати нелегально. („Громадський Друг“, „Молот“, „Дзвін“, „Світ“ то-що).

Справа в тому, що Франко, розгортаючи громадську роботу, не міг не зважати на робітництво, що з кінця 70-х років почало доволі помітно ворухнутися, і Франко та Павлик були одні із перших, що розпочали соціалістичну роботу серед робітництва Львова, Дорогобича та Борислава. Для цієї спільної з польськими соціалістами роботи було закладено навіть робітничий комітет у складі Б. Лимановського, Івана Франка, Павлика, Данилюка, Маньковського та Отаровського.

Розуміється, конфлікти з галицьким суспільством не припинялися, а навпаки загострювалися й збільшувалися. І Франкові в наслідок цього довелося працювати для зарібку в буржуазних польських газетах. З листів Франка ми довідуємось тепер, що він, без перестанку працюючи, перебував в надзвичайно великих злиднях. Ці моменти голоду й холоду важко навіть перелічувати. Проводирі галицького суспільства пізніше не допустили Франка навіть до посади доцента в львівським університеті, не зважаючи на те, що Франко за наукові роботи свої у віденському університеті дістав ступень доктора славістики.

„Бійтеся бога, як можна цю людину пускати на університет! Подивіться лише, в якому порваному сурдуті він ходить!“ — Так укваліфікував мою кандидатуру брат Русин“... — розповідає про свою габілітацію Франко. Таке саме відношення галицьких „песиголовців“ зустрів Франко й при спробах пройти послом до парламенту. Ще два рази був арештований цілком безпідставно, а галицька „публіка“ на це майже не реагувала. Галицькі посли в парламенті тільки натякнули про цей факт, та й то вибачившись перед тим.

Франкові разом з Павликом та польськими соціалістами досить довгий час доводилося працювати серед бориславського, дорогобичького та львівського робітництва. Та ця праця все-ж не могла задовольнити Франка, бо робітництва українського було дуже мало та й воно дуже довгий час мало ще чим відрізнялося від селянства. І за працю серед селянства взялися Франко і Павлик (урядження селянських віч). А 1890 р. було утворено й українську радикальну партію на чолі з Франком, Павликом, О. Терлецьким та инш.

Треба зауважити наприкінці цієї частини заміток, що націоналізм польських соціалістів також негативно вплинув на Франка, штовхаючи його на компроміс з прогресивними елементами народовців. А остаточно цей компроміс відбувся під впливом М. Грушевського, що притягнув його до праці в науковому товаристві ім. Шевченка, яко співредактора Літературно-Наукового Вістника. Це було відходом Франка від боротьби за інтереси робітництва і біднішого селянства Галичини. Загубивши в жорстокій боротьбі фізичні сили, зневірився він і ідейно.

Але до цього відходу ідейного в усій своїй діяльності Франко був яскравим виразником інтересів, ідеологом-співцем бідного селянства та робітництва.



Тому й писав він з гордістю:

... Я син народа,  
Що в гору йде, хоч був запертий в льох;  
Мій поклик: праця, щастя і свобода,  
Я є мужик: прольог, не епильог!

## 2

Уже з попереднього можна бачити, що Іван Франко був тою історичною постаттю, яку суперечливі перехресні сили наведених відносин так економічних, як і громадсько-політичних та культурних, висунули служити біднішому селянству та ще не цілком одірваному від нього промислового й с.-г. робітництву. Розуміється, що з цього твердження можна-б зробити деякі висновки що до світогляду Ів. Франка. Проте ці висновки все-ж були-б тими загальними, що мало-б пролили світла на творчість письменника та на його різнобічну, ще не одним критиком не охоплену діяльність, а що найголовніше, еволюція Франкової ідеології, поглядів оставалась би, як і донині, темним місцем. Різнобічна діяльність Франка перед багатьома ставила питання про цю характерну сторону невтомного „робітника-продуцента“.—З цього питання й починає С. Ёфремов свою працю „Співець боротьби і контрастів“. Подібну різнобічну діяльність він знаходить у Куліша, Кониського, Драгоманова, Грінченка, Кримського й инш. І на поставлене питання про причину цього явища зазначає, що це „породила невpokійна і до праці пожадлива душа, святе невдоволення“... і далі: „Питання, що могли-б зробити ці люди за інших щасливих обставин, це питання найперше приходить на думку“.

Розуміється, уваги С. Ёфремова не відповідають серйозно на поставлене запитання. Та й хіба можна ставити, у ряд, скажім, Франка і Кониського, Франка і Кримського і т. д?..

Ставлячи підряд всіх цих письменників і діячів поруч Франка, чи швидче Франка поруч них, автор, очевидно, мав на думці не тільки формальні моменти (різнобічна діяльність), а щось глибше, а це вже прецінь наводить на різні думки. Ми докладно спинялися на тих обставинах, на яких довелося Франкові виступити на „публічній“ арені на захист певних суспільних класів, ставати їх ідеологом, провідником, організатором.

Адже-ж ні в літературі, ні в громадському житті, ні в усій культурній роботі не було просвітку для трудящих класів, для тих, хто примушений був обставинами шукати виходу зі свого становища, становища народу, що „був запертий в льох“. А для того, щоб виводити пригнічені класи з льоху, треба було їх організувати фізично й психічно, інакше кажучи, вживати різних засобів впливу. Без публіцистики, скажім, без відповідної літератури, без теоретично-наукових праць та їх популяризації не можна організовувати маси. І навпаки, хіба можна припустити, щоб наслідки впливу пропаганди в тій чи иншій формі залишались на пропаще. Ї закон взаємного зв'язку, за яким пропагандист обертається в організатора (у вузькому розумінні), і часто - густо буває навпаки. Тим більш цей закон зрозумілий



для доби Франкової, коли на черзі стояло питання про притягнення на бік трудящих хоч скільки-небудь значніших шарів інтелігенції. Завжди спостерігаємо ми, що на перших шаблях нового масового руху у відсталих країнах першим виявникам його, піонерам доводилося бути, як то кажуть, „майстрами на всі руки“, до певної міри універсалистами. А рух біднішого, павперизованого капіталом селянства й робітництва Галичини був іменно новим, підготовленим лише економічними відносинами. З цього й виводимо причину різнобічності діяльності Франкової. Тому ми, розглядаючи тодішні умови (каже С. Єфремов — „несприятливі“), не нарікаємо на них, вони бо дали нам Франка. І коли ми хочемо пізнати Франка таким, яким він був, мусимо прозвжити замітки, спинившись в цій частині їх на еволюції ідеології Франкової в динамічному її розвитку. Вона не була однаковою і суцільною в різні періоди Франкового віку.

Драгоманів і Франко. Справді, в якій мірі впливи на Франка з боку Драгоманова переважали впливи інші, зокрема польських соціалістичних та взагалі робітничих кол, що з кінця 70-х років почали ворухитися вже й заступати робітничий рух по Галичині?

Оскільки органічне й корінясте було „мужикофільство“ у Франка й чи не було інших моментів, що вносили істотні корективи до народницьких мужикофільських моментів в ідеології Франка? Як відбилося на Франковім світогляді оточення робітництва і Франкова робота серед дорогобицького, бориславського та львівського пролетаріату протягом кількох років?

Нарешті, що переважало — матеріалізм чи ідеалізм в основах Франкового світосприймання?

Як дивився Франко на пружини економічно-суспільного розвитку людства? Ось вихоплена з цілої низки інших, жменя питань, що настирливо постає перед сучасним дослідником діяльності й творчості Ів. Франка.

Дати вичерпну, докладно обґрунтовану відповідь на ці тільки питання, не говорячи про інші, як пр. — про погляди на класову боротьбу, на соціалізм, на суспільну етику, на літературу й т. ін., в цих замітках нема змоги. Можна дати тільки загальні постановки відповідей. Тим більш, що ще й досі деякі сторони життя та діяльності Франка не досліджено, не опубліковано. Особливо його роботу серед робітників, та діяльність соціалістичну.

Отже про міру впливу Драгоманова на Франка. Цей вплив, крім того, що він був дуже великий, припав з самого початку на ранні юнацькі літа Франка, коли йому сповнялося щойно 20 років, коли Франко хитався ще з боку в бік в тих складних ситуаціях, в яких йому довелося шукати нових шляхів для себе і для „мужиків“, що тодішнім суспільством цілком ігнорувалися. Тому посіяне Драгомановим зерно дало буйні паростки, і Франко найперший (з М. Павликом) пішов за Драгомановим. Присвячуючи йому переклад „Фавста“, Франко писав:

Тобі сей труд; та-ж смілим словом ти  
Розбив круг нас невіжости границі,  
На світло вивів нас із темноти,  
На волю вивів з мертвоти темниці.



Вказав нам путь, куда іти,  
Як піт і кров до людекости скарбниці,  
До поступу будови докладати:  
Добра собі в добрі усіх шукати.

Так. „Добра собі в добрі усіх“... Драгоманівські ідеї, драгоманівський дух. Але далі Франко надibuє й на інші впливи.

„Позитивізм філософії Конта і Спенсера, еволюціонізм в природознавчих дослідях Дарвіна та Гекля, суспільні теорії російських, французьких та німецьких соціологів, завершені Лясалем і Марксом, мали великий вплив на формацію його світогляду й ідеології, яку він старався пристроїти до потреб свого народу“, — так пише в своїй „Характеристиці наукової діяльності Івана Франка“ Олександр Колесса<sup>1)</sup>. Що такі перехресні впливи (а як інакше, як не перехресними впливами можна впливи Конта й Спенсера — Драгоманова — Лясаля — Маркса, назвати?) могли мати місце, — додуматися не важко. Але питання про те, які впливи з названих переважно відбилися на еволюції світогляду, дуже важке і залишається нерозв'язаним остаточно й досі. Друге важке питання, що охоплює собою й попереднє — це питання про комплекс поглядів самого Франка, як вони склалися під різними впливами і з власного його досвіду.

„Сильне, глибоке, можна би сказати органічне мужикofільство зробило Франка і Павлика прихильниками та пропагаторами ідей Драгоманова“ — пише Рост. Заклинський і далі продовжує — „Те мужикofільство пробивається у всій діяльності Франка“<sup>2)</sup>. На мужикofільстві Франка наголос ставлять і інші, в тому числі С. Єфремов<sup>3)</sup> та М. Зеров, який цю думку в таких загальних фразах висловлює:

„Радісне відчуття свого мужицького кореню характерне для всього цього покоління радикальної інтелігенції і особливо виразно виступає воно у Франка. Він любить в собі здоровий хлопський розум, активність, свіжість, незалежність природою виплеканого організму“<sup>4)</sup>.

Що-ж таке „мужикofільство“? На це питання треба дати відповідь перш, ніж шукати, де воно виявилось у Франка.

Це перш за все ідеалізація в цілому „мужика“, протиставлення його іншим верствам суспільним, це визнання селянства в масі так-би мовити за „сіль землі“, це, крім співчуття його становищу, ще й визнання за селянством ролі двигуна дальшого суспільного розвитку (під проводом інтелігенції, розуміється). В цьому грубо висловленому для короткості принципі виявлялося до певної міри мужикofільство значної частини народників. А коли так розуміти мужикofільство (а як-же його інакше й розуміти?), то мужикofільство Франка до кінця XIX століття треба прийняти з дуже важливими корективами, що зводять на нівець і його мужикofільство, як таке, поскільки воно мало місце у Франка, як еклектика-соціаліста. Ці корективи — робота Франка серед робітництва, ба навіть робота серед

<sup>1)</sup> Літ.-Наук. Вісник. кн. IX, 1913 р.

<sup>2)</sup> Л.-Н. Вістник кн. IX, 1913 р.

<sup>3)</sup> С. Єфремов, Співець боротьби і контрастів. IX, 1913 р.

<sup>4)</sup> Вступна стаття „Франко поет“ до зб. „Поетії“ І. Франка, Книгоспілка, 1925 р.



самого селянства. А що найголовніше, це ті висновки що до Франкових поглядів на селянство, які можна вивести з його творів. На цьому доведеться нижче спинитися, а поки що ще кілька загальних уваг, що до мужикофільства. Слово „мужик“ „мужицький“ — „селянський“ подибується майже на кожній сторінці в творах Франка. Мужичькому життю їх не мало присвячено. Але якому мужикові головним чином віддає свої симпатії, свою енергію Франко? Це дуже важливий момент.

Мужик для Франка і психологічно, і реально — це переважно мужик-халупник, наймит, мужик, що переживає ліцитацію і відряжається в найми наймитом, або ріпником або іншим робітником. Мужики Франка — це мужики найбідніші, що тільки перед примарою загину від голоду і безробіття тримаються за „землю святу“, обтяжену боргами, податками, під загрозою ліцитації. Є у Франка й інші „мужики“ — це робітники-пролетарі, яких він ототожнює часто-густо з селянами, — бо не розірвали ще остаточно вони з селом. І коли так розуміти термін „мужик“, „мужицький“, то, розуміється, про мужикофільство й говорити не довелося-б. Та в тім то й справа, що „мужиків“ — робітників було дуже мало, просто таки мізерна порівняно кількість. І це пізніше, деє в 90-х роках, примусило Франка зробити ревізію своїх поглядів на різні класи суспільства після того, як він побачив активність заможного „мужика“, що зростав в умовах диференціації. До того у Франка був радикальний соціалізм, оснований на важкому становищі напівпролетаря селянина та пролетаря-робітника, що обидва на перших щаблях капіталістичної експлоатації уперто і часом спільно шукали виходу з „льоуху“.

Ця думка стане ще більш зрозумілою, коли доведеться перейти до виявлення поглядів Франка на класову боротьбу та соціалізм, про який Франко не тільки мріяв, але не мало праці тяжкої поклав, щоб його здійснити.

З певним обумовленням — Франко був матеріалістом в основі свого світогляду, особливо в першу добу своєї діяльності й творчости. Автор соціалістичного поклику „До робітників Русинів“ (1896 р.), один з редакторів „Програму соціалістів польських і русинських в Галичині“ (1880 р.), автор соціалістичного катехізму (1878 р.) і популяризації „Чого хоче галицька робітницька громада“ (1881 р.) вважав, що суспільство йде вперед на основі розвитку продукційних відносин, що перевороти в духовнім та суспільнім житті настають після перевороту економічного<sup>1)</sup>.

Той час взагалі характеризується великою боротьбою між „духом а матерією“. Відгуки цього читаємо в поезіях Франка:

А дух? Це-ж іскорка лишень,  
 Це огник, нервів рух!  
 Розпадець мозок, то й огонь  
 Погасне, згине дух.

Земля, праця, боротьба, що про них говорить цей перший соціаліст галицький на кожній сторінці своїх творів, знаменують і ілюструють його загалом матеріалістичне світосприймання.

<sup>1)</sup> Молот. Львів, 1878 р. Критичні письма о галицькій інтелігенції.



Де ви так рветесь, куди ви літаєте,  
Думи — орли.  
В гості до зірки ви чень не бажаєте?  
К земним зіркам-же ви й стежки не знаєте  
Тут по землі.

Так само спочатку Франко переконаний був і в концентрації капіталу, доводячи це навіть в праці своїй про розвиток земельних відносин в Галичині<sup>1)</sup> та ілюструючи це в різних своїх творах белетристичних („Гава“ „Гава і Вовкун“ „Воа constrikтор“, „Борислав сміється“). Проте для Галичини доба Франкова, особливо коли він поширював і поглиблював свою громадсько-соціалістичну діяльність, не могла сприяти до вироблення або ортодоксального перейняття науки Маркса в цілому, а тим більш до застосування її на практичній роботі. Це власне відсутність пролетаріату в теперішньому розумінні цього слова, бо та дуже незначна кількість українських робітників що справді була, зв'язана була ще сильно з „землею“, і Франкові довгий час доводилося працювати серед польського робітництва. То-ж і не дивно, що Франко до свого ніби матеріалістичного світогляду теоретичні вносив поправки, що часто-густо зводили його погляди до виразно-еклектичних, що були більш характерними для Драгоманова. Вплив Драгоманова, а також взагалі розцвіт еклектизму та опортунізму по Західній Європі, та і в Росії того часу, утворював атмосферу, в якій не дивно було стати еклектиком. Але Франко і Драгоманов були еклектиками — великими. Найвиразніше еклектизм Франка виявляється в другу добу його життя тоб-то з кінця XIX і на початку XX ст.ст. В багатьох пізніших виступах публіцистичних Франко додержується погляду, що до розвитку суспільства спричиняються як матеріальні, так і ідеальні сили. „Може погрішуся проти матеріалістичного світогляду (гесте: історичного матеріалізму), коли скажу, що потреби розуму і душі, так само як і потреби життя матеріального — родять великі події“. Франко не вважав себе в цей час за послідовного матеріаліста, висловлюючи сумнів навіть що до правильності теорії концентрації капіталу<sup>1)</sup>.

Но суті вся творчість Франка є творчістю, перейнятою ідеєю класової боротьби в ширшому розумінні, а тим паче творчість і діяльність першої доби його громадсько-політичної праці, в якій він разом з своїми товаришами соціалістами виступав організатором і ідеологом біднішої частини селянства та робітництва проти буржуазії, проти поміщиків, ба навіть проти дрібної буржуазії в лиці інтелігенції галицької, борячись з якою він мав на меті повернути ліпшу її частину на бік трудящих класів або бодай локалізувати її шкідливий реакційний на трудящих вплив. І не дарма С. Єфремов Франка називає „співцем боротьби“. „Життя — боротьба вічна безупинна“ — до такого висновку приходять Франко, сприймаючи цей погляд з практичного життя, своєї праці та своїх спостережень. Ця ідея класової боротьби виявилася не тільки

<sup>1)</sup> „Народ“, кн. 1. „Машини і порядки громадські“. Див. також „Укр. Живнь“. 1915 р. кн. 2, 5 — 6. Зем. собств. в Галичині.

<sup>2)</sup> На Мазурськім вічу у Кракові.



в його публіцистичних писаннях, де вона була з тактичних причин не досить яскраво виявлена, не тільки в програмово-соціалістичних виступах, де вона так-би мовити розумілась сама по собі, не тільки в повістях та оповіданнях, що їх писав великий Новатор за певною ідеологічною установкою, але і в його поезіях, де вона іноді звучить як на той час громами пізніших класових боїв. З цього боку заслуговує на увагу цикл „Думи пролетарія“ в зб. „З вершин і низин“.

„А ще скажіть, як цей лад  
 Перевернути хочем ми?  
 Не зброєю, не силою  
 Огню, заліза і війни,  
 А правдою і працею  
 Й наукою. А як війна  
 Кривава понадобиться  
 Не наша буде в тім вина.  
 („На суді“)

Франко поки що вірить в засоби „правди і праці й науки“... але й „війни кривавої“ не відхрещується. І вірячи в „правду“, Франко переважно картає панування огнистими рядками; громовим словом та організацією й усвідомленням має бореться він з пануючим ладом безмірного визиску та утисків. Та й не могло бути за тодішніх умов іншої тактики, крім організації та збирання до купи революційних сил. Ось чому стільки сил і енергії в практичній роботі довелося покласти Франкові на це, стільки запалу втілити в грізні для визискувачів і вабливі для трудящих поклики поетичні, кривавих плям з власної крові накласти в полотнах белетристичних творів своїх. З останніх повістей „Борислав сміється“... є чи не найяскравішою в цьому відношенні. Робітники в Бориславі стихійно дійшли до організованого страйку, що примусив піти капіталістів на поступки; ця подія в повісті так яскраво змальована, що й за нинішніх умов може бути за зразок класово-пролетарського твору. А хіба не „заповітом“ звучать такі рядки:

Добре, дітки!  
 Вбивайте усіх  
 Скорпіонів ви сміло!  
 Хоч не праведне, але проте  
 Прожиточне се діло.

Проте не минули переміни Франкові погляди і на класову боротьбу. Прищеплені ще Драгомановим погляди на інтелігенцію розвинулися з кінцем до поглядів, що до певної міри негували життєві, взяті з досвіду класові загострення. Це й дало привід С. Єфремову зробити цілком безпідставне узагальнення і написати що к „формальної релігії, основанної на догмах ненависти й класової боротьби он относится отрицательно“<sup>1)</sup>. Нам важливо знати не так окремі „вихватки“, як цілий комплекс фактів з життя й творчости Франка, що

<sup>1)</sup> „Укр. Живнь“, кн. 9. 1913 р. Ст. „Поет-гуманист“.



визначували його світогляд і на цьому ґрунтувати висновки, а не на окремих „вихватках“, як це зробив С. Єфремов. Ще на перших шаблях своєї діяльності Франко вживав різних заходів до того, щоб привернути інтелігенцію на бік трудящих, заохочував її бодай до справжньої культурної праці, та даремно... На свої поклики він у відповідь мав лише наруги, наклепи, кепкування, а то й викази. Ось через що йому довелося протягом майже всієї діяльності вести запеклу війну з галицькою публікою“.

А тимчасом Франко був упевнений, що без підмоги інтелігенції годі сунути вперед справи бідних селян та робітників, темних тоді ще, некультурних та неорганізованих.

„Ми (радикали) в Галичині потратили багато літ праці й заходів на здобування інтелігентів і можу впевнити, що здобули тисячі розчарувань і один великий пшик в результаті“. І не дарма, очевидно, в результаті вийшов отой „пшик“. Адже - ж інтелігенція та мусіла - б порвати з своїм соціальним еством, з класовим своїм ґрунтом — дрібна буржуазія в Галичині в той час доволі енергійно збирала свої власні сили, як це досить помітно не тільки в економічних, але й у політичних та культурних відносинах<sup>1</sup>). Ось чому інтелігенція не пішла до Франка, а коли й зробила якийсь крок в цьому напрямкові, то для того лише, щоб самого Франка з тієї мовляв „Ями“ соціалізму вирвати. Дуже впливали на негачію класових загострень національні відносини в Галичині, що поруч інших змусили Франка кінець-кінцем захитатися в своїх поглядах.

І, розуміється, не усвідомивши собі глибоко процесу капіталістичного розвитку, Франко міг дійти й до тої думки, що „Обік зросту багатства, науки і штуки зросло також почуття милосердя, любови до людей, справедливости“<sup>2</sup>). Цікавість до „Фабіянців“ марно не пройшла. Як бачимо, це вже не цілком той Франко, що в молодечому запалі кидав вогненні слова до трудящих про боротьбу.

Треба твердо нам в бою стояти,  
Не лякатися, що впав перший ряд,  
Хоч по трупах наперед ступати.  
Ні на крок не вертатися взад.  
Це - ж остання війна!...

За що-ж до бою кликав ставати Франко? За яку мету? Соціалізм Франка виріс із тих конкретних обставин Галичини, що маси біднішого селянства мусіли знайти вихід із свого важкого, катастрофічно важкого становища, що визиск робітництва, особливо в початкових шаблях його, також створював катастрофічно важке становище для робітництва. Годі було шукати Франкові в тих економічних відносинах якогось поліпшення становища трудящих без радикальної зміни самих цих продукційних відносин. Ось чому ідея усупільнення засобів виробництва та землі була в Франка яскраво виявлена і її

<sup>1</sup>) Крім того, що в наслідок диференціації виростала селянська більша земельна власність, — крім цього факту ми маємо й ріст кооперації, яка свідчить про організацію (економічну) сил селянської буржуазії.

<sup>2</sup>) Ів. Франко. Що таке поступ.



Франко обстоював. Взагалі-ж Франко, як матеріаліст, все таки в своїй публіцистичній праці питанням економічного характеру надавав великого значіння і освітлення їх займало у Франка багато уваги<sup>1)</sup>.

Отож мрії Франка про соціалізм не були самими лише мріями, ба навіть носили доволі конкретний характер.

|                    |                   |
|--------------------|-------------------|
| А люди щасливі     | І пісня лунає     |
| Брати мов зичливі  | Від краю до краю: |
| На праведній ниві  | Тут пана немає,   |
| Працюють поспів... | Немає й рабів!    |

Спільна праця гуртова колективна в уяві Франка — це ідеал. Та він не тільки мріє про це. Він впевнений, що силою обставин селянство буде позбавлене свого індивідуального господарства. Борги, лихви, ліцитації, податки, удари нужди то-що примусять селянство шукати порятунку в колективі. Ось чому висовує автор „Захара Беркута“ ще в „Петріях і Добощуках“ (1874—5 р.р.) ідею різнорідних гуртків, що мусіли перетворитися на колективи. Іншого бо виходу Франко не бачив для „наймита“.

Де плуг його пройдець, залізо де розріє  
Землі плідної пласт,  
Там незабаром лан хвилясте жито вкриє  
Свій плід земляця дасть.  
Чому-ж він зрібною сорочкою окритий?  
Чому сіряк, чуга  
На нім мов на старці з пошарпаної свити?  
Бо наймит він, слуга.

Для народу-наймита шукав стежки до соціалізму Франко: знаходив на перших порах цю стежку в гуртках, які пропагував, організовував... В них він вбачав, очевидно, частковий комунізм, бо працю гуртка колективу цього мислив на основі „однакового удержання“ всіх членів гуртка<sup>1)</sup>. З наведеного ми бачимо, що в поглядах на соціалізм Франко йшов драгоманівським шляхом — громадівського соціалізму. Взагалі ідеї Драгоманова глибоко запали Франкові і він до кінця від деяких не визволився, хоч, взагалі кажучи, проти Драгоманова Франко пішов значно вперед (заперечення федералізму, ухвалення політичної боротьби то що). Вийшовши з „мужиків“, бачивши їх павперизацію, в конкретних галицьких умовах Франко не мав змоги проаналізувати ті шляхи дальшого розвитку, які яскравіше виступали в країнах промислових. З другого боку, для Франка, яко „мужика“ — соціаліста, ясно було, що для селянина галичанина майже не було виходу, бо промисловість Галичини порівняно була дуже незначна і не забирала тих вільних робочих рук, що збільшувалися в великій кількості на селі. Франко був колективистом в поглядах на соціалізм, заперечуючи найсвятіший для Драгоманова принцип федералізму. Та й не могло бути инакше, бо Франко працював і серед

<sup>1)</sup> Літ. Наук. Вістник. 1913 р. IX Рост. Заклинський „Франко як публіцист“.

<sup>2)</sup> Народ. кн. I. Що таке громада і чим би вона повинна бути.



робітництва, був зв'язаний з польськими соціалістами (Данилюк, Ли-мановський, Інлендер, Дашинський, Діскур і инш.). На превеликий жаль, не всі ще матеріяли, що могли-б пролити на це питання світло, відомі. Факт той, що колектив, гурт, громада — для Франка завжди було те, чому він „поклонявся“. З брошури „Що таке поступ?“ ми знаємо, що, заперечуючи федералізм Драгоманова, Франко разом з тим критично ставився до так званого державного соціалізму.

Розуміється, доводилось критикувати те, що вигадували реакційні по суті німецькі „катедер-соціалісти“. Проте і соціал-демократичні соціалістичні ідеали не цілком приймав Франко, хоч, як це певно встановлено, збори, на яких засновалася українська соціал-демократична партія, відбувалися за участю й Франка (1896 р.), і хоч він дуже близько стояв в поглядах і роботі до соціалдемократії.

Взагалі не забудьмо, що як раз у 90-х роках котилася хвиля опортунізму, фабіянства то що, і Франко під цю хвилю та під натиском інтелігенції галицької не зробив того необхідного й логічного кроку вперед, якого вимагала доба.

Маємо на увазі розкол радикальної партії, підчас якого утворилась українська соц. демократична партія і підчас якого під впливом М. Грушевського, Франко, правда на дуже короткий час, став на инший шлях — національно-демократичний, утворивши разом з Грушевським національно-демократичну партію. Згодом Франко відійшов зовсім від активної політичної роботи.

Але найбільш змін відбули погляди Франка на національні відносини, хоч зразу-ж зауважити треба, що Франко ніколи не хорів на національну обмеженість, на вузько-національний партикуляризм (гесте: шовіністичний націоналізм). Це відзначено майже всіма критиками й дослідниками життя, діяльності й творчості Франка. Але знову-ж таки не можна заперечувати болючості для Франка питання національного.

І в цьому питанні, під впливом Драгоманова, конкретні спостереження самого Франка перетворювалися в погляд на національні відносини, що не різнився спочатку від погляду Драгоманова. Але потім Франко ще більш уяскравив погляд на національне питання в інтернаціоналістичному розумінні „Робітники — то людство“, а відтак і нація; „національність, се не більше, як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути заповнена одним загально-людським змістом“. І за це може найбільш ненавиділи Франка патріоти галицькі, „Ботокуди“ усіх таборів, за це на нього сипались наклепи, обвинувачування в зраді і т. и. І навпаки за гнилий порохнявий, фарисейський патріотизм, за рутенство, найбільше картав Франко патріотичних „Песиголовців“, що силкувалися повалити цього велетня боротьби за інтереси трудящих, не дати йому стежки вперед в усякий спосіб. Ось чому в збірці своїх оповідань, виданих польською мовою, Франко в передмові писав:

„Передовсім признаюся до гріха, що мені його багато патріотів вважає за смертельний: не люблю Русинів“... і далі: „Признаюся ще до більшого гріху: навіть Руси нашої не люблю так і в такій мірі, як це роблять, або вдають, що роблять, патентовані патріоти“.



За цей виступ „патентовані патріоти“, як справжні песиголовці, зняли такий гавкіт націоналістичний, що частина книжки пішла без передмови.

На закиди в зраді Франко відповідав в „Житті і Слові“ афоризмами, в яких таврує фарисейський патріотизм та заявляє:

„Посол Веловецькі прилюдно заявля, що любить Українців. Ну, кого такі пани люблять, того я з спокійним сумлінням можу не любити“.

Свої-ж обов'язки до українського народу він яскраво змальовує в огнистій вірші „Сідоглавому“, що перші й огорядки, як удари меча, рубають патріотичні машкари:

|                         |                         |
|-------------------------|-------------------------|
| Ти, брате, любиш Русь,  | Як хліб і кусень сала — |
| Я - ж не люблю, сарака. | Я - ж гавкаю раз в раз, |
| Ти брате патріот,       | Щоби вона не спала...   |
| А я собі собака.        | .....                   |
| Ти брате любиш Русь,    | .....                   |

і далі:

|                         |                        |
|-------------------------|------------------------|
| Бо твій патріотизм      | Ти любиш в ній князів, |
| Празнична одежина,      | Гетмання панування,—   |
| А мій — то труд важкий, | Мене - ж болить її     |
| Гарячка невдержима.     | Одвічне страждання...  |

Закінчується цей історичний правдивий докір патріотизму так:

„Ти, брате, любиш Русь  
Як дім, воли, корови,—  
Я - ж не люблю її  
З надмірної любови“

Пізніше на патріотичне гавкання песиголовців Франко з призирством пише в „Поклонах“

„Наплюй! Я, синку, ліпше знаю  
Всю ту патріотичну зграю  
Й ціну її любовних фраз“.

Що правда, нинішні „патріоти“ можуть навіть ці виступи Франка звизвати патріотичними. Так бо годиться — нехай.

Національне питання, з огляду на те, що Галичина була в специфічному й дуже важкому в цьому відношенні становищі, для Франка було все-ж дуже болючим. Треба тільки подив висловити, як Франко міг твердо стояти серед перехресного запалу жорстокої національної ворожнечі та полонізаційного натиску польської шляхти й буржуазії, що їм, після того як поляки покаялися, австрійський монархічний уряд віддав Галичину на поталу. Здавалось би й виходу для Галичини



не було. Ось чому кидає гасло Франко, як перспективу, про „Україну щасливу і вільну від Кубани аж до Сяна-річки, одну, нероздільну“. Але це як перспектива в результаті шукання виходу з безвиходного здавалось би становища. А поки що, Франко, відкидаючи національну обмеженість, нетерпимість, працює разом з польськими і європейськими соціалістами, людовцями, працює в польських газетах, журналах.

У „Програмі соціалістів польських і українських Східної Галичини“, що в складанні й редагуванні її Франко брав як-найактивнішу участь, що до національного питання читаємо:

„Організуючи пролетаріят польський, український, жидівський, що заселяє сей край, стремимо до втворення сильної робітничої партії“...

„Польсько-українська робітничка партія не може мати нічого спільного з партією, що простує до відбудови Польщі з Ягайлонської доби — від моря до моря. Ми не хочемо панування одної народности над иншою ...

„Ми є прихильники найширшої федерації.

„Кожна група уходить у склад тої федерації.

„І так поляки-соціалісти, що входять у склад нашої федерації, працюватимуть спільно з українцями в Галичині, а рівночасно можуть приєднатися, як незалежна польська група, до діяльности пр. групи варшавської, краківської, женеvської і т. и.

„Українці знов, крім солідарної з поляками акції в Галичині, можуть самостійно приєднатися до укр. груп і т. д.

„А в самім краю, де народ чисто польський, працю обіймуть поляки, де чисто український — українці, а в мішаних громадах пропаганда відбувається спільними силами“.

Ось як практично вирішувалося для Франка національне питання. І треба було сили найнесприятливіших обставин, ударів, щоб похитнути на час Франка на його позиціях в справі національних відносин.

До цього в значній мірі спричинилося й те, що з польськими соціалістами та взагалі польським передовим суспільством йому довелося порвати зносини з одного боку через націоналізм польських соціалістів та людовців<sup>1)</sup>, а з другого боку завдяки Франковому виступові з приводу творів Міцкевича. У всякім разі Франко захитався.

Нація — це вже не тільки плебе, робочі люди, це вже для Франка щось ширше, історичне, вище над усяку територіальну організацію і т. и. Мотиви цього нового погляду на націю, а відтак і на методи розв'язання національного питання виразно помітні не тільки в публіцистичних виступах, але і в найкращій з поем Франка „Мойсей“, хоч лейтмотив цієї поеми, основна думка і полягає в крахові національної ідеї, націоналізму. До цього висновку, з боєм правда, прийшов Франко, і як не намагається національний „сінедріон“ зробити з неї національний „талмуд“, але поема „Мойсей“ такий яскравий твір, що розтлумачити по „своєму“, затушкувати його ніхто не в силі. Еволюція Франкових поглядів на національну справу такі етапи пройшла: від класово-соціалістичного погляду (клас трудящих — то нація; національність — форма; братнє співжиття трудящих, солідарність всіх

1) Л. Н. Вістник, 1906. т. 33. Русько-польська згода і українсько-польське братання.



трудящих різних націй), через погляд ідеалістично-національний (нація ширша історична категорія, стоїть понад усім) до краху цього останнього, нежиттєвість його, а може й облудливість (поема „Мойсей“).

Силкувалися старіші критики дуже часто змалювати Франка індивідуалістом. У житті, діяльності й творчості автора „Каменярів“ ми бачимо як-раз протилежне. Франко — колективіст. Він не протиставляє себе масам, — він завжди з масою, він кличе маси купитися в колектив, тісну організовану громаду. Поклик цей чуємо ми в „Каменярах“ та й інших поезіях, а особливо могутнім він стає в устах Бенедьо з повісти „Борислав сміється“, в устах тисяч робітників, що прагнули злуки для боротьби за визволення, в устах хлопів-радикалів, що словами Франка гукали:

Гей-же враз, гей-же враз гукнемо,  
Щоби й сліпі нас пізнали:  
Ми є ті, що вас всіх кормимо...

Та розуміється найбільше тих покликів до єднання в практичній діяльності Франка, що майже вся була в цьому напрямкові скерована.

Франко не міг себе мислити героєм, одним — тільки в лаві інших, тільки з масою.

І так ми всі йдемо в одну громаду скуті  
Святою думкою, а молоти в руках;  
Нехай прокляті ми і світом позабуті,  
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,  
А щастя всіх прийде по наших аж кістках.

До „Мойсея“ проблема проводиря й маси Франкової творчої уваги не займала майже. Кажу майже, бо в деяких белетристичних творах його ця проблема сама напрошується, як от, скажім, в повісті „Борислав сміється“ або трохи менш помітно в „Пережесних стежках“, то що. Але на весь зріст ця проблема стає у Франка в поемі „Мойсей“, яка до певної міри має автобіографічні риси, хоч ці риси багатьома сильно перебільшуються. Раніш чулися глухі вимоги вождя, що йшов би поруч з масами у перших лавах всієї маси, а в „Мойсеї“ ми бачимо, що вождь ставить себе понад масами, протиставляє себе масі.

„Із неволі в Міцраїм свій люд  
Вирвав він, наче буря  
І на волю спровадив рабів  
Із тіснин передмур'я“

Люди — раби. Без пророка, без керовника залізної волі вони остануться вічно рабами. Але раби — маса. Є в них свої інтереси, вони можуть так само мати свою колективну волю, що встає всупереч волі пророка вождя. Пророк безсилий, пророк не може перемогти, переконати маси для яких

М'ясо стад їх і масло і сир  
От найвищя ласка.



І, розуміється, пророк залишається один. Крах ідеалізму, крах пророцтва, крах вищої національної ідеї. Одному залишається йти йому в заповідні краї, а масам іншими шляхами, ніж вказував пророк, шукати виходу.

Так бажалось там з вами входити  
Серед трубного грому,  
Та смирив мене бог і ввійти  
Доведеться самому.

Але „Мойсей“ не проклинає маси. Він знає, що його труд не даремний і те, що він дав масам, ніяк від них не відірвеш:

Я-ж ввесь вік свій, ввесь труд тобі дав  
У незломнім завзяттю,—  
Підеш ти у мандрівку століть  
З мого духа печаттю.

Франко завжди був проти протиставлення інтересів особи, ким би вона не була, інтересам класу. Його власне життя — найкращий тому доказ. В гармонії громади, колективу, гурту знаходив він своє задоволення. Великий каменярь визнає себе за „одного з цих робітників, що докладають цеглу по цеглі до цієї будови“ (цивілізації В. Д.). Так говорити не може індивідуаліст. А Франко, що жив серед робітників і працював серед них, не міг бути індивідуалістом. „Я любив, — каже він, — йти в ряді... і люблю“. Вплив перших кроків робітничої боротьби, колективної праці позначився на Франкові його колективистичними поглядами — це робітнича печать. Та не менш характерними рисами світогляду Франка є його так би мовити громадська етика, тісно зв'язана з духом колективізму. І перш за все почуття громадського обов'язку. Ось його афоризми:

„Любов не обов'язкова та почуття обов'язку обов'язкове“.  
„Від народнього обов'язку сам бог не може звільнити, нахваляється звільнити від нього сатана“.

І це в кожному місці, де справа йде про обов'язок, з яким нерозривно зв'язана постать цього великого протестанта, борця. Почуття соціальної неправди примушує Франка все своє життя нівелювати своє я і знаходити задоволення й гармонію в обов'язках.

Люди, люди! Я ваш брат,  
Я для вас рад жити.  
Серця свого кров'ю рад  
Ваше горе змити.  
А що кров не зможе змити,  
Спалимо вогнем то!  
Лиш боротись значить жити...  
Vivere memento!



Почуття обов'язку, як зауважує Франко сам про себе, прищепилось йому з малих літ від матери, що заповідала йому обов'язок цей і працю. І цієї материної заповіді він ніколи не забував.

„Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша то була власне почуття того обов'язку, а друга то потреба ненастанної праці“.

Так говорив д-р Франко на 25-літнім ювілеї своєї діяльності... А мріючи про майбутнє свого краю, цей великий службовець інтелігентів трудящих висловлює свої чуття обов'язку, — що є вже самопожертвою, так:

О, краю мій, світе!  
Щоб раз тебе вздріти,  
Я рад був терпіти  
Весь вік у ярмі.

Або в іншому місці:

Нехай і так, що згину я,  
Забутий десь під тином,  
Що всі мої думки, діла  
Сліду не лишать, мов та мла  
На небі синім.  
Нехай і так! я радо йду  
На чесне праве діло!  
За нього радо в гору вму  
І аж до гробу додержу  
Мій прапор ціло.

І праця. Скільки рядків він присвятив праці, скільки здоров'я поклав на працю, скільки кликав інших до праці! Цього нема жадної змоги перелічити. І коли не вистарчало сил — він гукав до „землі“.

Силу рукам дай, щоб пута ламати,  
Ясність думкам в серце кривді влучать  
Дай працювать, працювать, працювати,  
В праці сконать!

Воїстину найбільший поет і письменник праці й боротьби. І ця риса одна лише виносить Франка по-над усіх письменників України не тільки його доби, але й пізнішої.

Слід до цього додати ще, що Франко з призи́рством дивився на всяку суспільну фальш, фарисейство, несміливість, нерішучість, безличність, що характерними ознаками були в той час в еміґрантів української дрібної й середньої буржуазії, картая їх за це і протиставляв з свого боку — одвертість, відвагу, сміливість і простоту, з якими він проходив свій життєвий і творчий шлях.



І коли нині особливо цікаво подивитися на елементи справжньої пролетарської ідеології, то, як бачимо, їх чимало знайдеться у Франка. Стільки, скільки її могло бути й було серед пролетаріату галицького, культурно відсталого, неформленого й неорганізованого, звязаного ще багатьма нитками з землею і мужиком. Такий був нечисленний галицький пролетаріат в другій половині ХІХ століття.

І з цього погляду виростає перед нами ідеологічна путь великого Каменяра незрівняно яскравою, як метеор на тлі темної не тільки для Галичини доби.

Коли з грудей мільйонів трудящих по полях і містах Галичини котився глухий рокіт страждання й німого протесту, коли галицька інтелігенція затикала собі вуха, коли нікому було вказати шлях мільйонам, — з'явився „син народу, що вгору йде, а був запертий в лъох“ і сказав: Я ваш. І голосні протести залунали;

Коли вся буржуазія й її інтелігенція кричала „осанна!“ буржуазному ладові, коли просили лише о милостиві сакі й такі зміни, — на прапор трудящих Франко сміливо кинув гасло: соціалізму, радикальних перемін;

Коли всі кликали до „супокою“, до соціального миру, — Франко кликав до соціальної боротьби:

„Супокій — святее діло  
В супокійній часи,  
Та як в час війни та бою  
Ти зовеш до супокою, —  
Зрадник або трус esi.  
.....

Коли ідеалістична омана вигадки про справедливість, клерикальна облуда готові були забити трудящих остаточно, — Франко кинув світлі гасла:

Матеріалізму, атеїзму, освіти;

Коли інтелігенція галицька пожадливо дивилася на панування інших, коли на трудящих і труд дивилася з призирством, — „продуцент“ гордо підніс робітницько-мужицьку честь, кинувши гімни праці й закликаючи: „працювать, працювать, працювати“;

Коли трудящі опинилися перед скалою нужди, темряви й реакції, закованим каменярам були кинуті запальні слова, яких не заporошити історія, яких ніколи не зітре час:

„Лупайте цю скалу! Нехай ні жар, ні холод  
Не спинить вас! Зносіть і труд і спрагу й голод,  
Бо вам призначено скалу оцю розбити“.

В цих коротких замітках нема змоги критичним оком подивитися на все те, що за своє життя написав невтомний „продуцент“, на всі ті скарби, які вклав в українську культуру революціонер духа. Уже



той факт, що один спис творів і писань Франка обнімає кілька томів, що й перо й мозок Франка працювали в численних галузях — поезія, красне письменство, публіцистика, наука, популяризація і т. д. — уже це одно говорить, що для критичного огляду його праць багато треба покласти праці дослідникам-фахівцям з різних галузей, в яких працював сам Франко, маючи широченну ерудицію й необчисленно-різнобічну лектуру.

І коли на питання: а чи не більше Франко дав добі своїй, яко публіцист, ніж поет або белетрист, найшлися смілив, що відповідали саме так, то для такої відповіді не мало є підстав. Справді бо, роля Франка, яко галицького публіциста кінця ХІХ століття, незміренно велика, хоч її широкі кола мало уявляють, бо про Франка яко публіциста мало в нас писалося, а публіцистичні й критичні писання його відомі дуже вузьким колам. В тому й різниця між публіцистичними писаннями, які (за принципом „довлеет днів злоба його“) озиваються на „злобу дня“ а потім забуваються, — і красним письменством та поезією, що часто-густо, а в великих майстрів завжди, переживаючи дні свої, „довлеют“ безпосередньо на дальше майбутнє. (Публіцистика теж, очевидно, „довлеет“, але не безпосередньо). І нині майже всі твори Франка не тільки не втратили свого інтересу для широких мас, а навпаки набирають особливо великого інтересу, роблячись для наших днів високо класичними, незрівняно класичними...

І не тому, як дехто може гадатиме, що ми вертаємось після всіх літературних „блукань“ до „реалізму“, або що. Ні, не тому. Хоч і цей момент теж має якесь значіння, оскільки маси трудящих в літературі й мистецтві хочуть бачити себе й добу свою пізнавати не в „кривому дзеркалі“ занепадних літературних форм. А тому, головне, що твори Франка близькі нашій добі внутрішнім духом своїм, установкою своєю і в значній мірі ідеологією. Адже не дарма Франко — „пролог, не епілог“. Ось чому завдання кинути оком на творчість Франка в цих замітках є актуальне, злободенне.

Але в зв'язку з розв'язанням цього завдання, яке до речі, зовсім не претендує в цих замітках бути хоч в якійсь мірі повним і всебічним з цілком зрозумілих причин, доведеться сказати найкоротше про погляди Франка на літературу взагалі, на свої завдання, яко письменника, зокрема, хоч це вже і з попереднього потроху робиться зрозумілим.

Треба тут знову згадати про впливи. Найперше що вплив Драгоманова, що на творчій діяльності Франка відбився особливо благотійно. Далі Золя в його кращих натуралістичних творах. І Франко виступає в письменстві реалістом, матеріалістом, революціонером. А про „ідеалістів“ - червяків пише:

І сниться їм, бідним, у п'їтмі кромішній  
 Деся сонце горить у всім чарівесні,  
 А в сонця промінню, у радості вічній  
 Гуляють і золотом сяють вони.  
 Ті сні свої черви складали в системи  
 З заключенням: „Так є найліпше, як є“  
 Читали промови, співали поеми  
 Про гарне щасливе в болоті життє.



В тім люди той пень відвалили й поперли  
І дійснеє сонце вказалось з-за мгли;  
На сонце те глипнули черви й померли  
І, мручи, убійчєє світло кляли.

„Значить, література і життя мусять стояти в якійсь тісній звязі“— зауважує Франко, пишучи про „Літературу, її завдання й найважніші гріхи“ („Молот“). Отже без звязку з життям не мислить собі Франко літератури.

Не мислить її без звязку з життєвою боротьбою, сучасними ідеями, взагалі з усіма сторонами життя. А коли так, значить, не мислить її без тенденції, що, перетворена в художніх образах, висловлює змагання, психологічно впливає на активність певної суспільної класи. Ці загальні принципи червоною ниткою проймають майже всі твори Франка. Навіть там, де дехто знаходить антитезу першій добі творчости Франка, де він перевіряє і чуттям ревізує перші щаблі свого життя й діяльності (зб. „Зів'яле листя“, „Із днів журби“), де він віддає данину своїм власним подекуди інтимним переживанням, брєнить у Франка вища над особистість тенденція.

Я не жалую на тебе, доле,  
Добре ти вела мене мов мати;  
Та-ж де хліб родити має поле,  
Мусить плуг квітки з корінням рвати.

Так висловлює свою думку Франко, що в житті був великим страдником. Своїми збірками „Зів'яле листя“, „Мій ізмарagd“, „Із днів журби“ він мов хтів показати, що й його суспільна служба не далася йому без страждань. А життєвий шлях для Франка був надзвичайно тернистий. Отож вважаймо, — з „антитезою“ виступив Франко також маючи тенденцію — всебічно життя висвітлити, висвітлити щиро, „бо нічого зовсім нового, нічого зовсім одірваного від світа вражінь чоловік ніколи не міг і не може сотворити“. Але й реалістичної фотографії в письменника не може бути. Треба чимсь насичувати той реалістичний образ і в першу чергу метою та активністю. Ось чому вважав необхідним Франко давати в художніх малюнках „причини описуваних явищ і конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок“, а до того й „научну підкладку“. Цим вже він визначав службову роль літератури і не раз зауважував, що література не мусить бути „розривкою багачу по обіді“ і, розуміється, з цього шляху Франко не сходить. Найяскравіше це можна побачити на мотивах творчости Франка в усіх її проявах (белетристика, поезії, сатири). Ці мотиви були перш за все буряним протестом проти того, що діялося в тодішній літературі галицькій. Не дарма бо бориславські оповідання викликали великий скандал серед тодішньої „галицької публіки“. Де-ж бо, інтелігентному носові цієї публіки, що з таким задоволенням нюхала аристократичні пахощі, вдарило смердючим потом мужика хлопа; нафтою, кип'ячкою, воском земним, — а то й перегаром горілки — робітника-пролетарія — який скандал!



Та це ще - б нічого! А то-ж з сторінок франківських творів глянули в очі інтелігентам якісь жахні обличчя злодіїв, — Панталах, Бовдурів, то-що. До того-ж всі ті Франкових творів герої — їм же ім'я — мільйони, говорили такі речі, що в лякливих інтелігентів аж мурашки по спинах лізли; ці герої тяглись до світла й зазіхали на „супокій“...

І навкруги творчости Франкової вже пізнійше, в 900-х роках, та ще й тепер відбуваються значні суперечки. Тут немає змоги провести „чистку“ критики Франка, що підходила до нього з мірками народницькими, національними, буржуазними і т. д. Але найголовніше, що треба відкинути, і що ніби вже встановлене, це спробу багатьох критиків роздвоїти Франка, в той час як по суті Франко не належав до натур роздвоєних. Один із них (критиків, М. Євшан) так просто й заявляє, що „Франко весь час боровся сам з собою, суспільний робітник боровся з поетом“<sup>1)</sup>, а ще раніш підмітив у нього „страшне трагічне роздвоєння“<sup>2)</sup>. А виходячи з такої гіпотези, він намагався влізти що називається в індивідуальність Франкову поетичну (відмінну, а то й протилежну Франкові — суспільникові) і з тої нори намагався розглянути творчість Франка (формально). Розуміється, й прийшов він до висновку, що „Зів'яле листя“ то найвищий щабель творчости Франка, що тільки з початку 90-х років Франко стає Франком. Бо „до того часу — треба признати, що чистих, ярко індивідуальних тонів вона (творчість) не мала“. „Каменярі“, „Думи пролетарія“ Бориславські оповідання, Воа konstriktor; Борислав сміється, Панталаха й т. и. і т. и. — все те, мовляв, не оригінальне, не так цікаве — а головне, — в чому Франко остаточно став на свій ґрунт — „Зів'яле листя“, „Мій ізмарagd“, „Із днів журби“, „Мойсей“ то-що.

Як би не зводив до суперечки Зеров погляди С. Єфремова і Євшана на „роздвоєння“ Франка, проте і у С. Єфремова ми маємо момент, що зближує його з М. Євшаном, як і усіх „ідеалістів“.

„У цього великого гуманіста, щирого співця високої любови до людини, проповідника вибачливости (??) й самопожертви, за якого ми знаємо Франка — пише С. Єфремов — у його є одна риса, якої я не вмію инакше назвати, як зародком „жестоккого таланту“, беручи епітет цей у тому самому розумінні, в якому приклав його до Достоевського Михайловський“<sup>3)</sup>.

Нас тепер не так уже цікавить, наскільки можна провести аналогію між Достоевським і Франком для того, щоб прикласти до останнього названий термін. Нас цікавить факт, що хоч і з другого боку, але Єфремов підходить до того-ж висновку, що й Євшан, а саме про внутрішнє „роздвоєння“ Франка, хоч цей висновок він і не доводить до кінця й ховає кінці в загальну фразу, що у Франка, мовляв, примат суспільности й гуманізму переміг.

Розуміється, творчий шлях Франка не можна звести до якоїсь засушеної статичної формули, як не можна сказати, що Франко в своїй творчості тупцював на одному місці. В процесі розвитку творчого

<sup>1)</sup> Літ. Наук. Вістник. Кн. 9. 1913 р. ст. Іван Франка.

<sup>2)</sup> Укр. хата кн. VII — VIII 1910 р. ст. „Поетична творчість Франка“

<sup>3)</sup> С. Єфремов Співець боротьби і контрастів 1913 р.



шляху Франкового, під впливом різних важких як суспільних, так і інтимних обставин, були різні моменти — це так очевидно. Але на підставі цього розглядати цю творчість в розрізі „роздвоєння“ якогось, це значить профанувати й свої й читацькі мозки. Не будемо-ж ми говорити, коли дізнаємось, що Франкові погляди на деякі питання деколи мінялися, що в Франкові відбувалася внутрішня боротьба, допустимо революціонера й дрібно-буржуазного демократа. Ми шукаємо різних причин, ми їх знаходимо, з'ясовуємо.

Так і в справі творчості, через яку червоною ниткою проходить путь загальної еволюції Франкового світогляду. Франко справді в своїй творчості, коли мати на увазі „соціальну среду“, був „між двох сил“, які в його часи з одної „сили“ селянства почали диференціюватися.

Галицьке село під впливом капіталізму вилупляло дві антагоністичні в тенденціях сили: заможне селянство (основа національно-демократичного руху — дрібно-буржуазній інтелігенції), і павперів, напівпролетаріят (кадри робітництва, що вкупі з міськими пролетарськими елементами становили основу спочатку менш виразного радикально-соціалістичного, а пізніше соц.-демократичного руху). І Франкові — інтелігенту-пролетарію фактично, але зв'язаному по наведених спочатку причинах із селом і робітництвом, довелося на своїм шляху зазнати різних впливів з перевагою то в той, то в інший бік. За спроторизованим „мужиком“ Франко прийшов до „промислу“, до оточення робітничого, висловлюючись образно — до Бенедьо. Це характерна риса перших щаблів його творчості. „Тенденційність“, „ідеологізм“, активізм його прози й поезії, а також інші елементи пролетарської ідеології в творчості його занадто впадають в очі, як в публіцистиці великий запал, енергія, революціонізм, соціалізм, матеріалізм, інтернаціоналізм та інші характерні ознаки. Чи міг же до кінця йти цим шляхом Франко в конкретних умовах Галичини, де робітництва була мізерна кількість (треба ще мати на увазі й невідомість та неорганізованість) в порівнянні з селянською дрібно-буржуазною стихією, що в масі по багатьох ознаках була великим революційним фактором? Це питання неминуче мусило стояти перед Франком ще й з мотивів національних, бо, як пересвідчився він на досвіді, в інтернаціональному дусі з польськими тодішніми соціалістами навіть працювати було важко. Отже — зрозумілий „нахил“ в бік селянства, в бік „угоди“ з лівішими елементами інтелігенції.

На нашу думку і цей „нахил“, а перед тим і хитання відбилися на дальшому розвитку творчості Франкової. До того не без впливу проходили й такі факти, як нагінка „ботокудів“, „песиголовців“ і всього національного синадріону, пізніший розрив з польським суспільством, та причини більш інтимного, особистого характеру. Все це не могло залишатися без відповідних рефлексів поетичних. „Зів'яле листя“ та пізніші збірки є дуже цінним та художнім їх виявом. Мета їх „клин вишибить клином“, як то кажуть... Вони кажуть голосно: „Се человек“... Але без „роздвоєння“, „без Ормузда й Аримана“ в душі... Ними й користуються, щоб тлумачити по спекулятивному поетичну творчість Франка, щоб відсунути далі, коли не цілком відкинути автора „Каменярів“, „Дум Пролетарія“ та белетристичних полотен в роді „Борислав сміється“, а висунути автора „Зів'ялого



Листя“, „Ізмарагду“, „Мойсея“ то - що. Для цього й роздвоєння й інші ідеалістичні спекуляції. Так само, як з передмовою до зб. „Мій ізмарагд“ (1897), що написана після „нахилу“, після „уступок“ з боку Франка й що кінчається так:

„Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що не довго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, оснований на догмах ненависти та класової боротьби і т. д.“.

Що - ж, — констатування факту цього не новина. Новина — те, що Франко заперечує свою належність до цієї „релігії“. Та це також новина не для нас, що знають про його симпатії до фабіанства, а для тих, що зібралися на свято Франкового ювілею.

Друге важливе, що починає робитись „популярним“ і що треба відкинути так само рішуче, — це закиди навіть деяких теперішніх критиків що до „художньої“, „мистецької“, „технічної“ і т. п. невитриманості творів Франка й особливо його поезій. Твори Франка з боку, мовляв, форми не витримані, не досить художні. Виходить, що по Франкові залишилась тільки пам'ять, що його творчість загубила актуальність свою. Вище ми наводили, чому вважаємо твори Франка актуальними в нинішню добу. То був момент так би мовити ідеологічного характеру. А як - же формальний момент? Адже - ж ми нині не можемо ні в якому разі сказати, що форма нас не обходить.

За А. Ніковським І. Франко „був поетом не дуже чистого натхнення, не дуже високих верхів емоції, бо гнався все вперед в матеріальному просторі, проходив етапи думки, а цурався спочинку, котрий тільки й дає граціозні форми та екзотичні мрії“. До цього додає воістину так само аргументовані рядки, як щойно наведені, О. Дорошкевич, що в збірці „З вершин і низин“ не знаходить „бездоганного мистецького слова“, що було - б підпорядковане „законам поезики“.

„Одноманітність метрики, неевфонічність виразів і рим, штучність наголосів і загальний реторизм поезій, — усе це стоїть на перешкоді безпосередньому мистецькому сприйняттю“.

М. Зеров частину своєї вступної статті до збірки поезій Ів. Франка („Книгоспілка“ 1925) присвятив розгляду цих оцінок і досить ґрунтовно з формалістичного боку довів їх необґрунтованість, безпідставність. Тому, спираючись на певний формалістичний авторитет Зерова, не будемо довше на цьому моменті зупинятися, хоч треба визнати, що проблема вивчення й вияснення та оцінки „формального“ боку творчості Франка, його естетичних засобів та взагалі його майстерності слова перед пролетарською критикою стоїть на черзі. Бо ця майстерність разом з ідеологією Франкової творчості торувала шлях теперішньому пролет. письменству. Бо М. Зеров при спробі ширше проаналізувати творчість Франка, як „цілого творця“, став може й мимо своєї волі (хоч це навряд) на шлях Бфремівсько-



Євшанівської формалістично-ідеалістичної спекуляції<sup>1)</sup>, що його доперва було розглянено.

Ставлячи перед собою письменницькі завдання, спочатку Франко під впливом головним чином Золя збирався змалювати життя всіх суспільних шарів в усіх його проявах.

І в наслідок цієї грандіозної, скажемо, задуми маємо справді низку оповідань з життя робітників, селян, інтелігенції, „покидьків суспільности“ — або lumpen-пролетаріату і т. п.

Розріз цього життя в основному — боротьба і боротьба, підкреслюємо, соціальна, класова. Хай противники цього погляду вишукують цитати проти цього твердження, хай доводять, що сам автор був противником цієї боротьби — хай! Реалізм (чи натуралізм) Франка, активний, матеріалістичний (можна додати і науковий) неминуче мусив привести Франка до такого розрізу життя, бо життя — то боротьба...

„Лиш боротись — значить жити“

Пам'ятаймо-ж про життя! Гляньмо на змальоване життя проміслів у Франка. Контрасти, протиставлення тут ми бачимо: робітники і капіталісти.

Від кожної постати капіталіста з творів Франкових аж бризкає жаждою поживи, поживна лихоманка, що шляхами й засобами не гребає... Чи це Юдка („Слимак“), чи це Гава, чи це „Йойна з трьома бородами“, Нута („Полуйка“) Мендель („Яць Зелепуга“) Гершко Гольдмахер, Герман Гольдкремер (з „Воа Konstrikтор“) чи Леон Гаммершляг („Борислав сміється“...) чи Вагман („Перехресні стежки“) — всі вони в своїй сукупності утворюють один тип в його динамічному розвитку, тип експлоататора, що охоплений лихоманкою накопичення за всяку ціну. У Франка знайшлося досить фарб, щоб змалювати цілу перегу їх від малого, мізерного до найвищого. І характерно, що всі вони охоплені одною думкою. І тільки ті, що доходять, як то кажуть, до верху багатства, озираються назад, на своє минуле, на пройдений шлях.

Проти цих капіталістів, капіталістиків поставив Франко десятки тисяч ріпників, конатильників, мулярів, — робітників і робітниць... Бенеді, Матії, Деркачі, Стасюри, Сені („Борислав сміється“...) Зелепуги, Івани Фрузі („Ріпник“) — їм же ім'я десятки тисяч. Хто вони такі, звідки вони? Найбільше це селяни, що їх „добрий заробок“, або „ліцитація“ погнали до ям; є між ними й ті, що вийшли з міста — з ремісників, підмайстрів і т. п. Але маса — вона ще зв'язана з селом, вона ще не може протиставити себе капіталістам, як маса організована, самостійна.

Та життя добрий вчитель. Проти капіталістів стає спочатку мізерний по кількості гурток побратимів-робітників, що згодом під впливом Бенедіо виростає в стихійну організацію, що рішуче викликає капіталістам.

Темрява, неорганізованість перешкоджають довести боротьбу до кінця, до тривкої перемоги. І тут чується нотка надзвичайно характерна: серед робітників ми не здибаємо інтелігенції, проводарів, що

<sup>1)</sup> Див. Іван Франко — „Поезії“. Книгоспілка, 1925, стор. VIII, XVI і инш.



могли-б від імени тисяч стати проти капіталістів. Як знаємо факт, що послужив канвою для повісти „Борислав сміється“, мав місце 1873 року. На жаль, повість не закінченою так і залишилася, а вона безперечно є шедевром Франкової белетристичної творчості, і особливо тому, що в ній ми маємо найбільше цеглин початків пролетарської ідеології та яскраві малюнки робітничого побуту. Останнє ми бачимо й у низці інших оповідань з робітничого життя („Ріпник“, „За для празника“ та інші).

Як же підходила до цих творів критика? „Тут вже окрема логіка життя, наші оцінки тут не підходять. „Борислав сміється“... над усею філософією, над тими, що попадають в руки всяких п'явок-спекулянтів і йдуть на дно“... так пише М. Євшан<sup>1)</sup>, а інші або промовчують, або обходять загальними фразами<sup>2)</sup>. Іменно тут вже „окрема логіка“, і народницькі або формалістичні „оцінки вже не підходять“. Яка-ж тут логіка, які-ж тут справді оцінки потрібні? Чи шукати трагічного в житті баронів Гаммершлягів, або в Германів Гольдкремерів, чи в їхній між собою конкуренції? Чи їхні „тернисті“ шляхи аналізувати? Взагалі, які висновки? А вони-ж просяться настирливо з художнього протиставлення двох класів. Бенедьо робив прості висновки, творив нову „філософію“, з якої не можна було й „Бориславу сміятися...“, а коли він і засміявся з неї, то тільки на кутні... Нова філософія, філософія класової боротьби.

Бо мулярський помічник Бенедьо від іншого кореню пішов, в інших умовах зростає, ніж переважна частина ріпників, серед яких йому довелося опинитися й які раз-у-раз „вмирали опущені і розточені червами“ та „в нужді одного робітника інші зовсім не туралися до нього, не підмогали йому, а лишали на призволяще“...

„Його (Бенедьо) батько був таким же мулярським помічником, як і він — тож Бенедьо відмалку вжився і вбувся в відвічні перекази міських ремісників, з їх хоч лихо улаштованим цеховим порядком, з їх хоч слабенькими намаганнями до взаємної помочи, до тіснішого звязку всіх працюючих в однім ремеслі“...

„Але замість того старого перетрухнілого звязку почав за Бенедьових часів проявлятися між дорогобицькими мулярами новий звязок, хоч ще й невиразно та хвилено“...

„Правда, слабії це початки взаємности, але вони удержувалися та міцніли. З часом дійшло до того, що в разі потреби не деякі, а вже всі челядники платили правильно складки“...

В таких міських ремісничьких переказах зріс Бенедьо. Вибувши термін і ставши челядником, а далі мулярським помічником, він дуже живо займався новим повстаючим зав'язком робітничої спільности й взаємности“...

З кожним дальшим рядком розвивається та філософія, над якою „Борислав“ не сміється і яка приводить до добре урядженого кількатисячного страйку... Ось вона — та філософія... А в головах звичайних ріпників-селяків виростає філософія так само стихійно, проте в інших формах, та й іншого змісту.

<sup>1)</sup> Літ. Наук. Вістн. кн. IX 1913 р.

<sup>2)</sup> Укр. Живн. кн. 9. 1913 р. М. Данько — Писатель своего народа.



Заклавши побратимство, темні, але відважні ріпники карбували гріхи експлоататорів, щоб помститися...

— „Побратиме Деркачу—сказав Андрусь Басараб до „карбового“—пора нам узятися до свого. Де твої палиці?

— Зараз тут будуть—відповів Деркач, вибіг до сіней і вніс відтам цілий оберемок тонких ліскових палиць, зв'язаних уживкою до купи. На кожній палиці видко було більші або менші карби, один попри одним, так як це роблять хлопці, що пасуть гуси і на паличці значать собі карбани, скільки у котрого гусят“.

Іменно як „хлопці, що пасуть гуси“.

Якщо порівняти це карбування, цю мужицьку філософію з філософією Бенедьо, хоч це наслідки одної й тої самої причини—побачимо дуже велику різницю. Ось чому на пропозицію Бенедьо піти іншим шляхом пішло майже все побратимство, ось чому ідея страйку охопила спочатку сотні, а потім тисячі ріпників, що, не жаліючи крейцарів своїх кривавих, збирали собі страйкові суми. Дві по суті різні філософії робітництва, що в свій час перетворювалися в діла. У повісті „Boa constriktor“, та й по за нею зафіксовано багато, так би мовити, бунтарських, неорганізованих виступів робітництва, так само як маємо силу більших розмірами селянських бунтів. Але цей метод відживав себе зі зростом робітничої свідомості. Це етапи боротьби. Різні філософії. І коли ми спитаємо себе про погляди Франка в цьому питанні, то яка буде відповідь,—відповісти не важко. Франко відбив в цій повісті нову добу робітничого руху. Повість не була доведена до кінця. Бо Франко трохи відійшов від Бенедьо ідейно, а нещиро кінчати повість, як закінчив її його син, він не міг. Він під тиском вже згаданих умов прийшов до „Пана меценаса“—Євгена Рафаловича з „Перехресних стежок“.

Так і мусіло статися в тих умовах, бо на порядку денному доби Франкової стояв не тільки тисячний ріпник, але й мільйоновий „мужик“, на якого Франко не менш, ніж на „мужика“-ріпника, ніж на Бенедьо числив.

Проте Франко, а не хто інший підніс вперше в літературі нашій голос робітника, його життя й становище висвітлив, його змагання й перші кроки одвертої боротьби виявив. І пролетарську гідність та гордість. Цитуймо вірш „Милосердним“, що в ньому може й не вистачає „евфонії“ та інших поетичних оздоб, зате багато нечуваних мотивів...

Нехай і так, що, мов червяк,  
Затоптаний в багно життя,  
Оскорблений, унижений,  
З гнівом в душі вмираю я;  
Нехай і так, що в старця мов  
Похилий мій нужденний вид,  
Та все-ж ваш дар непрошений  
Глибоко груди мені ранить.



І далі:

І хто-ж вам право дав таке  
Щоб милувались ви сейчас  
Над кожним, у кого лице  
Не так щасливе, як у вас,  
В кого уста безкровнії,  
Погас в очах веселий жар,  
І одіж драна голосно  
Говорить: бач, це пролетар?

Коментарії зайві, а висновки ясні. Переходимо до другої групи творів Франкових — творів з селянського життя.

О, ці твори навіть у згаданих вище критиків не викликали сумнівів, бо там мужики...

„Там ми могли підійти до тих людей, втерти їм сльозу, допомогти“.

Я уявляю, як червонів Франко від таких слів, читаючи їх під час свого 40-літнього ювілею, який його жаль брав, що навіть такі критики, як М. Бвашан, так розуміли його твори з мужицького життя, такі висновки з них робили.

Але по суті. „Лесишина Челядь“, „Два приятелі“, „Добрий Заробок“, „Домашній промисел“, „Історія моєї січкарні“, „Вугляр“, „Хлопська комісія“, „Навернений грішник“, „Моя зустріч з Олексом“, „Сам собі винен“ та инш. оповідання та нарешті „Панські жарти“, „Перехресні стежки“, то-що, поскільки в останніх справи торкаються тяжкобездіяльності села.

Яке-ж те Франкове село?

„От видите, нужда та й нужда! нігде й ні про що й не чути більше“ —

говорить вугляр („Вугляр“). Нужда — то лейтмотив галицького селянського гомону. А від чого ота нужда, отой стогін „по полях і дорогах“? Відповідають на це цифри, наведені з самого початку. І, розуміється, не „втирати їм сльозу“ (селянам) треба. Це зумів зробити й землячок „адукат“ з оповідання „Ліси і пасовиська“, хоч і по-своєму (запродав інтереси своїх клієнтів-селян шляхтичеві). Взагалі, щось зробити „для селян“ тому, хто кличе до „супокою“, до непорушності ладу, не можна. Хіба це не кожному ясно, коли перед нами такий дуже й дуже характерний „галицький образок“ —

„Виставлений на публічний продаж ґрунт під номером конскрипційним 29, власність Миколи Прача, вартости шацункової 150 ринських, ураз із всіми господарськими збудованнями, зложеними зі стайні на одну корову і хліва на одну свиню, для заспокоєння вірительниці Мортка Шіндера в сумі 40 римських і коштів езекуційних. Ціна виволання 150 ринських. Хто да венци?“ („Сам собі винен“).



Знаменита, жажна, оплакана й проклята ліцитація! Невблаганний закон диференціації під пружинами капіталістичних відносин. „Хто да венци?“ І коли село змальоване в інших фарбах („Лесишина челядь“, „Історія моєї січкарі“, „Домашній промисел“), то це тільки підкреслює безвихідність становища того селянина, що має лише одну стайню для одної корови і хліва для одної свині, це тільки підкреслює, що поволі ембріон селянської буржуазії виростає вже в справжнісінького куркуля. Для Франка це ніколи не було секретом.

В оповід. „Лесишина челядь“ наймит Василь Галай пройшов цей шлях. „Масток зслиз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. А тут, звісно, він попався ще в твердішу школу. Тут його допікали не стільки бійкою, скільки голодом та ненастанною гризнею“...

Бідній невістці та Галаєві й дідові Зарубі одна доля у Лесихи, що „камінь би зрушила з місця своїм язиком, щоб не лежав дарма та не забирав місця, не то живу людину“.

І Лесиха та її син Гнат не одинокі. Війти, „багачі“, що в них комори, „як струки повні добра“ („Хлопська комісія“) у творах Франкових не у великій пошані, вони там мають характерні для багача, цілком не ідилічні, а жорстокі риси...

Тут теж, як бачимо, є тенденція, що відбивала погляди Франка на селянське життя.

Проте Франко, крім придавлених цілковитих павперів та напівпролетарів, зліцитованих мужиків з одного боку та багачів з другого, знаходить на селі ще інші елементи. Отой ложкар („Домашній промисел“), отой „деревланий філософ“ („Історія моєї січкарі“), коваль Гердер („Основи суспільности“), Олекса („Моя зустріч з Олексою“), і т. п. це для Франка типи, що становлять собою нову силу на селі — передового, незалежного міцного селянства. І якщо вони виступають за нужденний люд, то тільки тому, що до того штовхають їх власні інтереси (боротьба проти лихварів, проти шляхти, навіть понів, коли вони йдуть за шляхтою). Ці типи навіть ідеалізовані трохи і властиві Франкові пізнішої доби. Це вони, ті міцні „мужички“, з такою охотою збиралися на селянські віча, а не той гурт хлопів, що не довіряв „Панові адукату“ справи своєї громади з маршалком. Проте вони тільки авангард, передові одиниці зростаючої маси міцних, але темних і жорстоких газдів, багачів. Таким чином, контури розшарування села накреслені. Два яскраво виявлені фланги нових селянських формацій виразно встають на полотнищах Франкових творів. І хто зна, — чи не довелося-б Франкові виводити в своїх творах між цими групами гострої й запеклої ворожнечі, наколи-б перед обома флангами селянства ще не стояв спільний їх ворог — земельний монополіст — шляхтич магнат і безжалісний лихвар.

Крім зазначених соціальних бід селянства, з кожного рядка Франкового про село виглядає страшним своїм видом безпросвітна темрява, забитість і та давня звичка хлопа, що примушує перед кожним „панком“ за верству скидати шапку й клаїтись. З'являється на кінці одчай, коли вже губити більш нема чого. Із цим одчаєм народжується протест, помста, з цим одчаєм ідуть мужики працювати



до „кип'ячки“, з ним виражаються вони на еміграцію... Таке переважно село у Франка в оповіданнях. Таким його він виставляє і в поезіях. Тут корінь радикалізму „хлопів“.

І знову протиставлення маємо: згадані павпери, хлопи - мужики і шляхта, держава, лихварі. А інтелігенції в переважній частині її доводиться бути на облуднім шляху посередництва між державою та селянством. Це ми яскраво бачимо з „Перехресних стежок“, „Основ суспільности“. Рафаловичів все-ж дуже мало. Проте й вони чують як тисне з села чорнозем, як прокидається від вікової сплячки село. Ось чому Франко не скупився на сатиричні рядки, на віршовані памфлети, скеровані до розбудження самої інтелігенції. З цього погляду, з погляду гостроти і влучності цих сатир і памфлетів ми не маємо для них в нашій літературі порівняння. І тільки те, що вони були надто злободенними, що їх часто-густо замовчували, вони в нас не здобули широкої популярности. Вся історія суспільно-культурного розвитку Галичини другої половини минулого століття встане перед читачем, коли він прочитає цикли — „Оси“ й „Наші чесноти“ в зб. „З вершин і низин“. Кому там тільки не дісталось! Але головним чином патріотам — ботокудам, воякам за „Ер“ та „Ять“. Як бачимо, в творчості Франка, відбилосся життя-боротьба окремих класів, відбилася вся темна доба. Та ще осталося два жмути белетристики, яких тільки поверхово доведеться торкнутися, хоч вони й класичні у своїй майстерності і глибокі по своєму соціально-психологічному змістові.

По-перше — тюремні оповідання. Оповідання з життя люмпен-пролетаріату взагалі. Останній росте з селян, що розгубили все в боротьбі життєвій, в боротьбі за шматок хліба („На дні“, „Хлопська комісія“), з безпритульних міських дітей („Яндруси“), з безробітних, нарешті, й виростають в таких типів як Бовдур та Панталаха. Коли перечитуєш незрівняно артистичне оповідання „На дні“, то вражає по-перше глибина, той глибокий розріз, в якому великий аналітик подав образки соціального жаху.

А це-ж, за висловом самого Франка — „ряд типів наших пролетаріїв, починаючи від інтелігентного аж до найнижче затолоченого“.

І навіть коли-б в тих ямах-в'язницях були „нездатні до життя“ злочинці, яких не виправиш, і тоді-б той жах обливав би холодом кожную чужну людину. Але там і ті, що тягнуть інших, або самі тягнуться „до світла“, що надзвичайно здатні, що мають всі данні бути добрими громадянами-робітниками, вільнолюбними, енергійними, сміливими, як — Панталаха. Питання зліта само з пера: чи не тому їх і на „дно“, у яму кинули? Незрівняна — активізована, імперативна, а разом з тим так глибоко по художньому перетворена, — тенденція!

І по-друге — оповідання, нариси з дитячих літ, біографічні. Хто їхне знає, цих прекрасних по формі, тонких по змісту і щиро-одвертих по тону мініатюрів? В хвилини згадки про Франка стоїть перед кожним цей яскравий „образок“ малого Мирона з блакитними очима, що шум чує пальцями, а кудкудакання курки уніма, що бореться з велетнем, грозою. І далі сільська школа, години „schön schreiben“ в васильянській „нормальній“ школі, „образки“ кузні, столярні, гімназії, схоластичних жоретових вчителів і т. д. і т. п. І коли-б була потреба дати художні прикраси до повної біографії Франкової, — всі



такі оповідання, починаючи від „Малого Мирона“ й кінчаючи „Борисом Грабом“, не може замінити ніщо. А по-за тим безодня інтересу й незрівняна художність зробили їх незабутніми.

Нарешті „Маніпулянтка“ і всі інші оповідання, де виведено змагання за жіночу емансипацію й становище жінок, що опинилися „на дні“ („Між добрими людьми“, „Чи вдуріла“), становище сім'ї при буржуазних відносинах („За для домашнього огнища“) і т. д. І тут співець боротьби за соціальну справедливість картає соціальні болячки. Він викликає у читача велику симпатію до Целі, цього інтелігентного пролетарія, й співчуття до проституток, як до жертв буржуазних відносин; він сміливо охопив в семейних відносинах те, що до нього старанно ховалося від людських очей. Як же мислив один з перших соціалістів, в своїх творах літературних нові відносини суспільні, про це можна говорити в зв'язку з повістю „Захар Беркут“. Сталої й твердої уяви на нові відносини Франко по всіх даних не мав, а тим більше не передбачав їх по-науковому. Це між іншим мусило негативно відбитися не тільки на Франковій творчості... Ось чому з туманними уявами про майбутній громадсько-комуністичний лад йому довелося звертатися до джерел з минулого. В результаті — „Захар Беркут“ — напів-історична, напів-утопічна повість, в якій автор ідеалізує „громадівський комунізм“, зачіпаючи в цьому відношенні одверто сучасність. Повість так і закінчується:

„Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку вираючи говорив Захар, а бодай у досвітках тієї щасливої доби?“

Важко, навіть неможливо, в розмірах навіть журнальних заміток зупинитися на всіх мотивах творчості Франка.

І перед закінченням цих заміток доведеться зупинитися на найголовніших рисах, що властиві більшості творів його. І перш за все на тому факті, що мотив — праця і боротьба — проходить через усю творчість його, не кажучи вже про те, що цьому мотивові присвячено й окремі твори („Без праці“ і низка віршів, як напр., „Земле, моя всеплодющая мати“, „Каменярі“ і ин).

Але так само майже через усю творчість Франкову брелять, а часом брелять боляче надривно мотиви особистих переживань, мотиви інтимного внутрішнього життя поета й письменника. Цим мотивам присвятив Франко кілька окремих белетристичних творів („Поединок“ „Під оборогом“) та цілу низку поезій („Зів'яле листя“, почасти „Мій ізмарагд“, „Із днів журби“). Деякі сучасники Франкові вважали ці твори за упадок Франка, як творця, пізніші критики знайшли в цій частині творчості найцінніші перли (особливо в поезіях), що через них Франко дійшов до творчого апофеозу — (поема „Мойсей“).

Вище на цьому моменті доводилось зупинятися. Доводиться тут тільки дещо додати.

„Zwei Seelen leben, ach, in meiner Brust“ — Дві душі живе в моїх грудях — так звучить епіграф до оповідання „Поединок“. Але ще перед цим, очевидно, була написана й поема під тою-ж назвою, з тим же змістом, але з тою одміною, що в поемі момент зради виявлений



гостріше. Тлумачити ці твори, як також і поему „Похорон“, так, як каже епіграф, як наперший погляд складається вражіння за формальним підходом, за формальною логікою, — розуміється, не можна. Треба-б глибшої аналізи, але обмеженість місця, рямці заміток.. Отже обійтися доводиться лише постановкою питання. Момент роздвоєння? — Художній засіб, гіперболізація психологічного образу для підкреслення моменту зради. Хіба-б взяло за живе, хіба-б так затрусилось чуття, хіба-б було досягнуто трагізму, коли-б Франко взяв і змалював звичайний епізод зради, — один з тих, що на кожному кроці зустрічав в виді славетного хруньства або що; — буденне то явище, буденна болячка, що вимагала гостро-психологічного ланцету. Хто хоч на хвилину допускає таку амплітуду хитань у Франка, що напрошується на перший погляд з „Повдинку“ та „Похорону“ — той безпросвітний формаліст, верхогляд. Розуміється, — життєвий шлях Франка тернистий, часто доводилось на нім хитатися перед грізними фактами: розрив і ворожнеча з „галицькою публікою“ на принциповій основі, нужда необчислима, що майже з кожного листа кричить:

„Одежі нема, чобіт нема, довги стоять та гавкають“.

„Іду сьогодні до Дорогобича, хоч, правду кажучи, не знаю, в кого позичити чобіт“.

„Та й то жию як пес в нетопленій хаті, — картофлею та капустаю, та й то на кошт робітника...“

Це з листів Франка, що примушений був боротися і за ідеали свої та хліб, бо „публіка“ таки добре взялась була, щоб голодом і бойкотом скорити непохитного.

Але це не вдалося доти, доки сам Франко не захитавсь, шукаючи шляху вперед, і його хитання — це власне еволюція, вихід з безвихідного на його думку становища.

Як же зраду висвітлив Франко? — Всупереч дійсності, всупереч тому, що він спостерігав, в гармонії з тими поглядами, які він мав на цю справу протягом життя... Зрада ніколи дарма не минеться, а боком вилізе... Це особливо яскраво відбилосся в поемі „Похорон“. Трагедія частини інтелігенції, що вийшла з селянського люду і зрадила його в найтяжчий момент боротьби — ось лейтмотив цих творів про „подвоєння“, про „зраду“. І всю вагу первородного „гріха“ інтелігенції мусив Франко взяти на себе, спокутуючи його в своїй діяльності й творчості, працюючи і борючись в „поті лица“. Ось чия тут „психологічна автобіографія“, а не Франка. Ось чому таке безвідрадне було особисте життя. Ось чому брешуть іноді зневір'ям, іноді трагедією рядки „Зів'ялого листа“...

„Гей, не люби мене дівчино!“ — каже поет і борець...

„Бо я борець, моя рибчино,

Бо я робітник твердорукий.

Мене труди ждуть, бої й муки...“

Людина - борець шукає собі рівного, сміливого й відважного подружжя... Але остається самотнім.



Безмежне поле в сніжному завою,  
Ох дай мені обширу й волі!  
Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною,  
І в серці нестерпні болі.

І от в час болів цих, в часи невдач, в часи густих поразок життєвих цілком природно з'явилися звуки знесилля, плач від розпачу, від досади перед уперто-ворожими незломними фактами... і психологічна реакція:

Сипле, сипле, сипле сніг,  
Килим важче налягає...  
Молодий огонь в душі  
Меркне, слабне, погасає...

Але це тільки своєрідні психологічні аперценції... Проходять дні, приходять нові сили і Франко — „пролог, не епілог!“ Розуміється, ніщо дарма не минається. В „Ізмарагді“ і „Днях журби“ хоч і чуємо сумні мотиви, проте не можна цілком погодитись з думкою, що ці збірки є самозапереченням Франка, його „низини, його падіння з „вершин“ „каменярьського героїзму“, як це намагається довести М. Зеров.

Таку методу тлумачення не можна інакше назвати, як тільки „тріядною формалістикою“. Передмова до зб. „Зів'яле листя“ та інші джерела з життя поета-борця кажуть нам, що каменярьський патос, роздумливо-гіркувата філософія та поетично-емоціональні рефлексії, якщо кожен з цих циклів окремо розглядати, мають під собою не однакове коріння, не однакові причини, як не завжди однакову й мету.

Проте, розуміється, зв'язок є між ними і тому то й у пізніших збірках ми чуємо виразно „каменярьський“ дух... Але про це вже згадувалося.

Поему „Мойсей“ справедливо називають вінцем поетичної творчості Франка. М. Зеров до цього додає: „Мойсей“ повторює трьохступінний розвиток Франкової творчості: від героїзму каменярів через ліричні жалощі й боління („Зів'яле листя“, „Із днів журби“) до мудрої резолютивної зрівноваженості „Semper tiro“... Накопи-б погодилися ми з такою „оцінкою“ „Мойсея“, то висновки які-б були?..

Так, до мудрої резолютивної зрівноваженості „Semper tiro“, — й далі ні кроку?

Отже ні. Далеко вперед і від „Semper tiro“, далеко вперед від усього попереднього. „Мойсей“, як уже згадувалося, незрівняно опотизований крах з'ідеалізованої „національної ідеї“.

Як трагічно це для самого автора — це очевидно і в це не входимо.

І як би не тлумачено цей твір — основний факт залишається непохитним фактом.

Між „Каменярами“ через „Перехресні стежки“ до „Мойсея“ — довгий і тернистий шлях...



Признаюся, — так не хочеться кінчати ці замітки шаблоном, так не хочеться робити узагальнень, підбивати їх уривками Франкових поезій...

Ми й досі ще всі мало знаємо Франка, його життя, діяльність і творчість; ми ще й не зрозуміли, не вивчили його, як слід... Хоча-б десята річниця його смерті штовхнула до цього пролетарську суспільність!

Бо-ж на фронтоні пролетарської культури ім'я Великого Каменяра першим стоїть!